

Uniwersytet Medyczny im. Karola Marcinkowskiego
Wydział Farmaceutyczny

Jerzy Waliszewski

APTEKARSTWO STARGARDZKIE DO 1945 R.

Rozprawa na stopień doktora nauk farmaceutycznych

Promotor: prof. dr hab. Anita Magowska

Poznań 2019

Podziękowania

serdecznie dziękuję:

prof. dr hab. Anicie Magowskiej – promotor tej pracy - za
okazaną wieloletnią i wielostronną pomoc, wyrozumiałość,
cierpliwość i dobroć.

prof. US dr hab. Marcinowi Majewskiemu za podanie cennych
źródeł i merytoryczne wsparcie.

dr hab. Jadwidze Brzezińskiej za bezcenny dar motywacji.

mgr Januszowi L. Jurkiewiczowi za życzliwą pomoc.

mgr Danucie Waliszewskiej – mojej Żonie – za dobre rady,
wyrozumiałość , serdeczne wsparcie i stworzenie przemiłego
klimatu twórczej pracy.

mgr Adamowi Waliszewskiemu – mojemu Synowi – za cenną,
bezwarunkową pomoc i szlachetną serdeczność.

Słowa kluczowe: historia aptek, historia aptekarzy, historia Stargardu, D. Herlitz, J. B. Trommsdorff.

Keywords: history of pharmacies, history of apothecaries, history of Stargard, D. Herlitz, J. B. Trommsdorff.

Spis treści

Wykaz ważniejszych skrótów:	6
Wstęp.....	7
Uzasadnienie tematu i cel badawczy pracy	7
Zakres rzeczowy, czasowy i terytorialny	8
Problemy badawcze	10
Materiał badawczy	12
Stan badań.....	14
Metody badawcze	20
Konstrukcja pracy	20
1. Pozycja i kondycja Stargardu jako miasta lokacyjnego do 1945 roku	22
1.1. Budowanie podstaw republiki miejskiej we wczesnym średniowieczu.....	22
1.2. Stargard wśród miast Związku Hanzeatyckiego	25
1.3. Życie miasta po okresie hanzeatyckim.....	32
1.4. Znaczenie Stargardu w Brandenburgii – Prusach	34
1.5. Industrializacja Stargardu a szansa jego rozwoju urbanizacyjnego	39
2. „Hanzeatycki” ustrój aptekarstwa w Stargardzie	44
2.1. Charakterystyka ogólna.....	44
2.2. Aptekarze	46
2.3. Apteka Rady Miejskiej.....	51
2.4. Analiza recept D. Herlitz z 1598 roku	57
3. Aptekarstwo stargardzkie w okresie brandenbursko-pruskim.....	86
3.1. Charakterystyka ogólna.....	86
3.2. Apteki i aptekarze.....	88
3.3. Recepty stargardzkie z 1669 roku	99
3.4. Aptekarze wobec epidemii (XVI – XVIII wieku).....	108
3.5. Apteki stargardzkie po Wielkiej Wojnie	115

4. Wnioski.....	120
5. Piśmiennictwo	125
Streszczenie	132
Summary	134
Aneksy.....	136
Aneks 1. Zestawienie aptekarzy stargardzkich (do 1945 roku).....	136
Aneks 2. Recepty dr D. Kruegera z 1669 roku.....	140
Aneks 3. Zestawienie cen sprzedażnych aptek radzieckich: stargardzkiej i koszalińskiej.	152

Wykaz ważniejszych skrótów:

APS – Archiwum Państwowe w Szczecinie

AmS – Archiwum miasta Stargard

AKS – Archiwum Książąt Pomorskich

MAH – Muzeum Archeologiczno – Historyczne w Stargardzie

NPPP – Naczelnny Nadprezydent Prowincji Pomorskiej

Ph. A. – Pharmacopeia Augustana, Augsburg 1564, reprint 1927.

Wstęp

Uzasadnienie tematu i cel badawczy pracy

Jednym z najstarszych miast na Pomorzu Zachodnim jest Stargard. Położony na pograniczu polsko-niemieckim, przez stulecia odgrywał dużą rolę w handlu międzynarodowym, który z kolei przyczyniał się do rozwoju gospodarczego miasta. Nie zawsze sytuacja ekonomiczna Stargardu była wszakże dobra, niekorzystny wpływ wywierały na nią wojny, pożary i epidemie. W niespokojne dzieje zachodniopomorskiego miasta wpisywały się równie burzliwe losy działających w nim aptek.

Problematyka historii aptekarstwa w Stargardzie przed 1945 rokiem nie była jednak dotychczas podejmowana, chociaż jest interesująca nie tylko dla badaczy przeszłości tego miasta i tych, dla których jest ono „małą ojczyzną”. Jest to problematyka ważna dla historyków farmacji, ponieważ dzieje stargardzkich *officinae sanitatis* nie tylko rzucają światło na uwarunkowania rozwoju aptekarstwa w miastach posthanzeatyckich, do których zalicza się szereg miejscowości Pomorza, w tym Stargard, ale także wyjaśniają wpływ dawnych zwyczajów aptekarskich, by wspomnieć czeladniczy przymus wędrowania, oraz peregrynacji naukowych i zawodowych lekarzy (do końca XVIII wieku często bywających właścicielami aptek w miastach o dużym potencjale gospodarczym) na międzynarodową wymianę wiedzy fachowej i handel surowcami farmakognostycznymi. Trzeba zaznaczyć, że na obieg wiedzy medyczno-farmaceutycznej w miastach posthanzeatyckich wpływały także recepty, podręczniki aptekarskie i farmakopee.

Niniejsza rozprawa rekonstruuje rozwój aptekarstwa w Stargardzie od powstania pierwszych *officinae sanitatis* do zakończenia II wojny światowej, kiedy miasto to zostało ponownie przyłączone do Polski. Jej celem badawczym jest rozpoznanie przemian aptekarstwa i ustalenie ich specyfiki w Stargardzie, mieście, którego ustrój i struktura społeczna zostały ukształtowane najpierw przez przynależność do Hanzy, czyli powstałego w średniowieczu związku miast dążących do zmonopolizowania handlu europejskiego, a potem przez inkorporowanie do państw o silnych ambicjach militarnych - Brandenburgii i Prus. Dysertacja ma więc, z jednej strony, wypełnić lukę

w wiedzy o historii Stargardu, z drugiej, stanowić oryginalny wkład do historii farmacji europejskiej.

Zakres rzeczowy, czasowy i terytorialny

Podstawowym pojęciem występującym w rozprawie jest aptekarstwo, czyli system zaopatrywania ludności w środki lecznicze i pomocne w zachowywaniu zdrowia, oparty na działalności aptek jako placówek zakładanych jedynie przez osoby uprawnione do przygotowywania, przechowywania i sprzedaży leków. W dawnych wiekach do tych osób zaliczano aptekarzy i lekarzy. W analizowanym okresie w środki lecznicze zaopatrywały mieszkańców Stargardu także kramy korzenne, które w rozprawie niekiedy są dostrzegane, ale nie stanowią centrum zainteresowania badawczego.

W dysertacji występuje termin „ordynek”, który oznacza ustalony porządek.¹ To słowo pochodzi z języka niemieckiego (Ordnung), a w pracy służy do nazwania wydawanego przez władze miejskie zbioru przepisów i zaleceń do stosowania ogólnego podczas zarazy (ordynek zakaźny) lub innych zdarzeń publicznych.

Natomiast „taksa aptekarska” to urzędowy cennik na zioła i substancje oraz preparaty złożone wydawane a aptek na obszarze objętych tą regulacją (miasto, dzielnica, państwo).

Zdefiniowania wymaga występujący w rozprawie termin „korzenie”. Tak w dawnych wiekach nazywano zarówno korzenie roślin leczniczych (dosłownie), jak również wszelkie suche przetwory roślin zamorskich (korzenie zamorskie) i przyprawy.

W ordynkach, taksach i farmakopeach występują dwa pojęcia dotyczące leków: „*simplicia*” i „*composita*”. Określenia „*simplicia*” używa się dla leków prostych

¹ <https://sjp.pwn.pl/sjp/ordynek;2569923.html> dostęp 3. 02. 2019. 10:44.

pochodzących z trzech kręgów: roślinnego, zwierzęcego i mineralnego (chemicznego). „*Composita*” oznaczają medykamenty złożone dwu- lub wieloskładnikowe.

Pod pojęciem „leki wstrętne” kryły się wydzieliny, wydaliny i części ciała ludzi i zwierząt powszechnie uważane za odrażające, ale niekiedy stosowane, nawet przez lekarzy z uniwersyteckimi dyplomami, w leczeniu chorób. Należały do nich: ekskrementy ludzkie i zwierzęce, mocz, łupież, nasienie powieszzonego, tłuszcz ludzki i sproszkowana czaszka ludzka.

Problematyka rozprawy obejmuje niepolski okres historii Stargardu, trwający od końca XIII wieku do 1945 roku, kiedy miasto było powiązane politycznie i gospodarczo z państwem dynastii Gryfitów – Księstwem Pomorskim a następnie kolejno z Brandenburgią i Prusami, co w oczywisty sposób rzutowało na ustrój aptekarstwa. W rozprawie wyodrębniono cezurę 1653 roku, kiedy dokonano inkorporacji części Pomorza do Brandenburgii. Pozwoliła ona wyodrębnić dwa okresy dziejów aptekarstwa stargardzkiego: przed 1653 rokiem - hanzeatycki (a więc wpływów Związku Hanzeatyckiego, które utrzymywały się jeszcze długo po jego rozwiązaniu) i po nim - brandenbursko-pruski. Okres brandenbursko-pruski nie był jednolity, ponieważ w 1701 roku powstało Królestwo Prus, a w 1919 roku utworzone zostały Prusy jako kraj związkowy, lecz te zmiany państwowości nie wywierały istotnego wpływu na aptekarstwo. Rozprawa kończy się na 1945 roku, kiedy trzy spośród czterech istniejących aptek legły w gruzach, a w obliczu przyłączenia Stargardu do Polski aptekarze uciekli w głąb Niemiec.

Z kolei zakres terytorialny dysertacji zasadniczo wyznaczają granice miasta Stargard do 1945 roku, ale z uwagi na niedostatek źródeł archiwalnych dotyczących aptek stargardzkich uwzględniono w niej również – mające znaczenie dla analizy porównawczej - fakty historyczne dotyczące farmacji w tych miastach Pomorza Zachodniego, które podobnie jak Stargard stanowiły strategicznie ważne ośrodki handlu lądowego, morskiego lub rzecznoego zarówno dla polskich władców jak i Brandenburczyków. Od połowy XIV wieku tereny ciągnące się od Rugii po dolną Wisłę tworzyły Pomorze.

Z uwagi na odmiennosc dziejow ziem nadodrzańskich i nadwiślańskich te pierwsze objęto w dysertacji nazwą Pomorze Zachodnie. W historiografii polskiej mianem Pomorza Zachodniego określa się ziemie należące do jednostki terytorialnej będącej we władaniu książęcego rodu Gryfitów. Pierwszym udowodnionym władcą tego Pomorza był Warcisław I (przed 1100 - 1135)², a ostatnim - Bogusław XIV (1580 – 1637)³.

Problemy badawcze

Głównym problemem badawczym dysertacji jest wyjaśnienie mechanizmu rozwoju aptekarstwa w Stargardzie w niemieckim okresie dziejów tego miasta. Założono, że czynnikami rozwoju były: sytuacja polityczna i gospodarcza oraz zagrożenie epidemiami, które wpływały na status materialny mieszkańców i ich zainteresowanie nabywaniem leków. Istotny wpływ na apteki stargardzkie miały także: postęp naukowo-techniczny oraz podstawy prawne zakładania aptek. Za wskaźniki poziomu aptekarstwa natomiast uznano: sposób zakładania aptek, wykształcenie i pozycję społeczną ich właścicieli, poziom wiedzy fachowej aptekarzy oraz ich udział w walce z epidemiami.

W rozprawie przyjęto, że rozwój aptekarstwa w Stargardzie dokonywał się w specyficzny dla Pomorza Zachodniego sposób, a więc był podobny do analogicznego procesu w Stralsundzie, Kołobrzegu i innych miastach tego regionu związanych w średniowieczu z Hanzą, a później zależnych od Brandenburgii i Prus. Takie założenie jest uprawnione nie tylko z powodu podobieństwa sytuacji politycznej i ekonomicznej. Ważnymi czynnikami wzajemnego oddziaływania aptekarstwa w miastach pomorskich były: zwyczajowe wędrówki czeladników aptekarskich,

² E. Rymar: Rodowód książąt pomorskich, Szczecin 2005, s. 99.

³ Ibidem, s. 470 – 471.

jednolity asortyment surowców leczniczych sprowadzanych tymi samymi drogami z terytoriów zamorskich, ordynki i taksy aptekarskie.

Ponadto sformułowano następujące szczegółowe problemy badawcze:

1. kto, kiedy i dlaczego ustalał przepisy prawne dotyczące aptek w Stargardzie?
2. jakie było pochodzenie, wykształcenie, stan majątkowy i pozycja społeczna właścicieli tutejszych aptek, zwłaszcza aptekarzy?
3. ile było aptek, przez kogo i gdzie zostały zlokalizowane?
4. czy i w jaki sposób uwidoczniły się wpływy Hanzy na aptekarstwo stargardzkie?
5. czy w okresie leczenia wyłącznie lekami recepturowymi (a więc do XIX wieku) na skład medykamentów przyrządzanych w aptekach stargardzkich wpływały nowe odkrycia i teorie naukowe (w tym nauki Paracelsusa)?
6. na czym polegały różnice i podobieństwa między receptami Dawida Herlitzta i Mikołaja Kopernika – lekarzy szesnastowiecznych?
7. czy analizowane recepty z XVI i XVII w. zmieniają stan naszej wiedzy na temat leczenia chorób (w szczególności chorób zakaźnych)?
8. jakie postawy przyjmowali i jakie działania podejmowali aptekarze stargardzcy wobec trudnych wyzwań żywieniowych, zdrowotnych - zwłaszcza epidemicznych – i higienicznych, jakie pojawiały się przed mieszkańcami miasta w przeszłości?
9. czy aptekarze należeli do patrycjatu Stargardu?
10. w jaki sposób aptekarze uczestniczyli w życiu publicznym Stargardu?

Material badawczy

Aby wyjaśnić związek między uwarunkowaniami politycznymi i gospodarczymi a dynamiką zmian zachodzących w aptekarstwie stargardzkim i stopniem jego komercjalizacji oraz poziomem fachowości zostały zbadane źródła archiwalne przechowywane w archiwach państwowych w Polsce i w Niemczech. Trzeba zaznaczyć, że zasoby archiwalne Stargardu doznały niepowetowanych strat wskutek wielkiego pożaru miasta w październiku 1635 roku. Wśród spalonych budowli znalazł się ratusz mieszczący archiwum miejskie. Dokumenty rady miejskiej, sądu, gildii i cechów zostały spopielone i bezpowrotnie utracone.

Zasadniczy materiał badawczy rozprawy stanowią niemieckojęzyczne, przeważnie rękopiśmienne, archiwalia znajdujące się w Archiwum Państwowym w Szczecinie, w tym w zespołach Archiwum Książąt Szczecińskich i Konsystorza Ewangelickiego, oraz w niemieckich archiwach państwowych w Stralsundzie (Stadtarchiv Stralsund) i Greifswaldzie (Landesarchiv Greifswald). Są to jednak źródła fragmentaryczne, niewystarczające dla rozwiązania problemów badawczych, wymagające sięgania do źródeł drukowanych i literatury tematu. Z fragmentarycznego charakteru źródeł archiwalnych oraz ich złego stanu, a także nieczytelnego stanu wczesnych dokumentów tworzonych w *Kurrentschrift* lub w piśmie odręcznym, wynikała istotna trudność realizacji niniejszej rozprawy.

Dużą wartość poznawczą dla rozprawy miały dwa zbiory napisanych po łacinie recept. Pierwszy, zawarty jest w ordynku zakaźnym z 1598 roku, a drugi pochodzący z 1669 r., przechowywany jest w aktach Konsystorza Ewangelickiego w Archiwum Państwowym w Szczecinie. Analiza zawartych w nich informacji pod kątem poziomu naukowego aptekarstwa stargardzkiego wymagała wiedzy pozaźródłowej,

zaczepniętej z prac historyczno-farmaceutycznych⁴. Trzeba wymienić: historie Stargardu napisane przez Christiana Gottlieba Teske (1843) i Feliksa Boehmera (1903), S. Proń: *Musaeum Poloniae Pharmaceuticum seu Artis Pharmaceuticae experimentalis spectrum. Rzecz o muzealnictwie historycznym aptekarstwa w Polsce*, Warszawa 1967, Karl Heinz Ubertus: *Arzneimittel-, Drogen-, Chemikalien-, und Heilkraeuter-, Fachwoerterbuch* 1939, Georg Kratz „*Milden Stiftungen in Stargard*” (1864) i książki adresowe miasta wydawane w latach 1871 – 1941. Cennym opracowaniem było – pozostające w maszynopisie – dzieło współczesnego stargardzkiego historyka J. L. Jurkiewicza „*Stargard. Zarys dziejów*”. Praca oczekuje na publikację i jest w posiadaniu autora.⁵ Pomocne były farmakopee wydane po łacinie: ważna dla potrzeb handlu międzynarodowego *Pharmacopea Augustana* z 1564 roku (reprint z 1927 roku) i *Pharmakopoeia Regni Poloniae* z 1817 roku. *Pharmakopea Augustana* miała znaczenie szczególne z uwagi na jej wysoki poziom merytoryczny i silny wpływ na autorów późniejszych farmakopei miejskich⁶. Jako kompendium wiedzy o lekach odegrała rolę pomostu między aptekami południowoniemieckimi a oficynami innych krain niemieckich, także pomorskimi, francuskimi, Wysp Brytyjskich i polskimi. Na obszarze Pomorza Zachodniego (w części brandenburskiej) od 1689 roku obowiązywała pierwsza farmakopea ogólnopaństwowa – *Dispensatorium Brandenburgicum*⁷ Wszakże nie oznaczało to natychmiastowego zarzucenia stosowania farmakopei rodem z Augsburga.

⁴⁴ Wśród prac z zakresu historii farmacji należy wymienić: R. Schmitz: *Geschichte der Pharmazie*, Band I, Eschborn 1998, Band II 2005; L. Kostrzeński: *Materiały do historii aptek wielkopolskich*, Warszawa 1929 (tom I i II 1929-1936) reprint Poznań 1996; A. Drygas: *Aptekarstwo gdańskie 1399-1939*, Wrocław 1983, J. Brzezińska: *Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu do 1945r.*, Kołobrzeg 2013; Zdz. Mameła: *Siedem wieków aptekarstwa toruńskiego*, Toruń 1997; S. Proń: *Musaeum Poloniae Pharmaceuticum seu Artis Pharmaceuticae experimentalis spectrum. Rzecz o muzealnictwie historycznym aptekarstwa w Polsce*, Warszawa 1967.

⁵ J. L. Jurkiewicz: *Stargard. Zarys dziejów (do 1945r.)*. Miejsce przechowywania: Stargard ul. St. Staszica 25/3. Adres mailowy: dziedzictwo-stargard@o2.pl

⁶ R. Schmitz: *Geschichte der Pharmazie*, Eschborn 2005, Band II, s. 249.

⁷ R. Schmitz: *Geschichte ...* s. 405.

W 1714 roku nastąpiło przedrukowanie *Dispensatorium Brandenburgicum* pod tytułem „*Dispensatorium Regium et Electorale Borusso – Brandenburgicum*” i wydanie zarządzenia, aby obowiązywało w całych Prusach.

Pierwsza polska farmakopea została zredagowana w 1811 roku a wydrukowana w 1817 roku jako *Pharmakopoeia Regni Poloniae*⁸. W jej *Praefatio* występuje bezpośrednie powołanie się na farmakopeę pruską (*Pharmacopoeim Borussicam pro basi habere...*) i wymienia się tylko jedno nazwisko – „stargardzkiego” aptekarza Trommsdorffa.

Skąpe źródła archiwalne i drukowane do dziejów aptekarstwa w Stargardzie przed 1939 rokiem sprawiają, że wobec wielu analogii zaznaczających się w życiu gospodarczym i społecznym miast należących do Związku Hanzeatyckiego, nawet wiele lat po jego rozpadnięciu, dużą wartość poznawczą, a przede wszystkim porównawczą, dla niniejszej rozprawy zyskały wyniki badań historyczno-farmaceutycznych nad innymi miastami Pomorza Zachodniego. Punktem wyjścia dla ich wykorzystania w niniejszej rozprawie jest holistyczne założenie, że Pomorze Zachodnie stanowiło zbiór powiązanych ze sobą elementów w postaci utrzymujących wymianę handlową miast. Oddziaływały na nie te same regulacje prawne i cechowała jednolita kultura, ponadto podobny był skład etniczny, dlatego przyjęto, że życie społeczne w tych miastach układało się podobnie.

Stan badań

Literatura przedmiotu przedstawia się skromnie. Dzieje aptekarstwa w Stargardzie nie zostały dotychczas rozpoznane w żadnym z polskojęzycznych lub niemieckojęzycznych opracowań poświęconych historii tego miasta. Odległa przeszłość Stargardu została najlepiej rozpoznana przez historyka niemieckiego

⁸ *Pharmacopoeia Regni Poloniae*, Warszawa 1817.

Günthera Heilera (1645-1707). Od 1687 roku obejmował on stanowisko generalnego superintendenta w brandenburskiej części Pomorza Zachodniego i radcy konsystorialnego w Stargardzie. Jego dziełem była „Kronika Pomorza”, którą doprowadził do 1618 roku, ale nie wydał drukiem. Przez pewien czas kronika krążyła w odpisach, ale z czasem zarówno oryginalny manuskrypt jak i odpisy zaginęły. Inni dawni dziejopisarze brandenburscy nie skupiali się na dziejach Stargardu, dostrzegając sens historii jedynie w ukazywaniu szerszych przemian cywilizacyjnych. Np. Samuel Pufendorf (1632-1694) napisał pracę o historii Brandenburgii, ale de facto było to dzieło poświęcone życiu i osiągnięciom wielkiego elektora Fryderyka Wilhelma zatytułowane „De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni electoris Brandenburgici...”. Omówił w nim budowę państwa brandenbursko-pruskiego w kontekście dziejów powszechnych, wykazując, że tylko państwo scentralizowane jest silne. Dzieło zostało wydane w Berlinie w 1695 roku, przyczyniając się do szerzenia w społeczeństwie niemieckim kultu państwa⁹.

Istotnych dla niniejszej rozprawy ustaleń dostarczają prace monograficzne dotyczące problematyki historyczno-farmaceutycznej miast Pomorza Zachodniego. Ich autorzy mniej lub bardziej analitycznie próbowali zbadać fenomen miejskiej farmacji w miastach byłego Związku Hanzeatyckiego. Poniższe prace stanowią interesujący i cenny materiał porównawczy w zakresie wiedzy o kształtowaniu się statusu aptekarzy i ustroju aptekarstwa miejskiego na Pomorzu Zachodnim w analogicznych przedziałach czasowych. Zaświadczają o narastającym uszczuplaniu uprawnień aptekarzy przez rady miejskie i panujących.

Szczególne związki zachodziły między Stargardem a Kołobrzegiem, Stralsundem i Szczecinem. Znaczenia tych portów dowodziły krwawe bitwy toczone o nie podczas wojny trzydziestoletniej, kiedy były przedmiotem rywalizacji Szwecji i Brandenburgii,

⁹ B. Wachowiak, A. Kamiński: *Dzieje Brandenburgii - Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701)*, Poznań 2001, s. 553.

a ostatecznie zostały one zdobyte w 1677 roku przez wojska elektora brandenburskiego¹⁰.

Z kolei Jadwiga Brzezińska w monografii „Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu do 1945 roku”¹¹ przedstawiła przeobrażenia *officinae sanitatis* w tym nadmorskim, hanzeatyckim mieście. Ponadto badaczka ustaliła podstawy prawne funkcjonowania aptek, od kołobrzeskiego „singular privilegium” z roku 1618, poprzez Kołobrzeską Ordynację Aptekarską z 1644 roku, do ordynacji państwa brandenburskiego z 1681 roku¹². Podobne ustalenia poczyniła J. Brzezińska w odniesieniu do miejskich taks aptekarskich¹³. Organizacja nadzoru nad aptekami kołobrzeskimi w wiekach XVII - XIX stanowi materiał porównawczy dla badań nad dziejami aptekarstwa stargardzkiego. Tym bardziej, że oba miasta jednocześnie znalazły się w obrębie państwa brandenburskiego pełniąc okresowo funkcję stolicy Pomorza Tylnego – dzielnicy Brandenburgii. Właśnie z Kołobrzegu do Stargardu przenoszono sukcesywnie urzędy stolicy dzielnicowej, w ślad za Zarządem Pomorza, począwszy od 1668r.

Dodatkowe światło na problematykę badawczą dysertacji rzuca artykuł Witolda W. Głowackiego, który przedstawił działalność założonej w 1527 roku apteki radzieckiej w Gdańsku¹⁴. Przywilej o charakterze *Privilegium exclusivum* (otrzymany od króla Zygmunta Augusta) stanowi klasyczny przykład zmonopolizowania miejskiego rynku aptecznego. Koncepcja jest wczesna, ale – jak zostanie wykazane w rozprawie – nieoryginalna.

Ciekawe wiadomości o realizacji uprawnień rady miejskiej w zakresie nadzoru nad aptekami gdańskimi można znaleźć w pracy Aleksandra Drygasa „Aptekarstwo

¹⁰ B. Wachowiak, A. Kamiński: Dzieje Brandenburgii - Prus..., s. 153, 343.

¹¹ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu do 1945 r., Kołobrzeg 2013, s. 401.

¹² J. Brzezińska, Problemy farmaceutyczne..., s. 267.

¹³ J. Brzezińska, Problemy farmaceutyczne..., s. 268.

¹⁴ W. Głowacki: Założenie apteki społecznej w Gdańsku w 1527 r., „Polski Tygodnik Lekarski”, 1950, nr 29/30, s.1132-1134.

gdańskie 1399-1939”¹⁵. Autor udowodnił dominację Rady Miejskiej nad aptekami, która w 1527 roku nie tylko uzyskała królewski przywilej erygujący aptekę miejską, ale także została uprawniona do likwidacji placówek istniejących¹⁶. A. Drygas wykazał zależność kondycji aptekarstwa od rozkwitu Gdańska, szczególnie w dobie renesansu i rozwoju gospodarczego I Rzeczypospolitej.

Zdzisław Mameła w monografii aptekarstwa toruńskiego przedstawił problematykę aptek i aptekarzy Torunia na przestrzeni wieków¹⁷. Rada Miejska Torunia kontrolowała apteki ustanawiając urząd fizyka miejskiego, wydawała jednostronne akty prawne z Ordynacją Aptekarską z 1623 roku włącznie¹⁸. W 1633 roku rajcy doprowadzili do ugody w trwającym kilkadziesiąt lat konflikcie między aptekarzami i korzennikami. Ten precyzyjny akt prawny nie był przestrzegany przez korzenników i materialistów. Aptekarze suplikowali się do rady miejskiej jeszcze w roku 1662, zatem zatarg trwał nadal. Wobec tego poważnego i długoletniego sporu stargardzkie zabiegi o dopuszczenie korzenników do rynku¹⁹ wydają się mało istotne. Toruńscy aptekarze dostępowali zaszczytów i ochrony dworu polskiego. Król powoływał ich na serwitorów i jednego nawet na służebnika dworu. Fakty zebrane na podstawie źródeł dowodzą, że aptekarze toruńscy posiadali wysoki prestiż u królów i Rady Miejskiej. Uznanie, jakim się cieszyli, mogło być związane z posiadaniem, przynajmniej przez niektórych z nich, wykształcenia lekarskiego²⁰. Wartościową pracę o medycznych i farmaceutycznych wątkach w dziejach Koszalina napisał Leon Konieczny²¹. Wśród rozdziałów o stricte medycznej tematyce znalazło się kilkustronicowe opracowanie pt. „Apteki i stan aptekarski”. Jakkolwiek L. Konieczny nadmienił o istnieniu w Koszalinie na początku XX wieku czterech aptek, to opracował dzieje tylko dwóch.

¹⁵ A. Drygas: *Aptekarstwo gdańskie 1399-1939*, Wrocław 1983.

¹⁶ A. Drygas: *Aptekarstwo gdańskie...*, s. 205.

¹⁷ Z. Mameła: *Siedem wieków aptekarstwa toruńskiego*, Toruń 1997, s. 173.

¹⁸ Z. Mameła: *Siedem wieków...*, s. 130.

¹⁹ Archiwum Państwowe w Szczecinie (dalej: APS), zespół Archiwum Książąt Szczecińskich (dalej: AKS) II 1295 r., s. 53-58, list D. Herlitz do ks. Bogusława XIV z 17 grudnia 1622 r.

²⁰ Z. Mameła: *Siedem wieków...*, s. 131.

²¹ L. Konieczny: *Tropy medyczne w dziejach miasta Koszalina*, Koszalin 2003, s. 160.

Zjawiskiem charakterystycznym dla Koszalina było połączenie dwóch aptek, tj. Apteki Rady i Apteki Garnizonowej, które dokonało się w 1685 roku²². Niestety spłonęła ona w 1718 roku, jednak po 41 latach kolejna powstająca apteka otrzymała godło Apteki Dworskiej i Garnizonowej. Apteka Rady aż 134 lata była w posiadaniu jednej rodziny.

W artykułach autorów niemieckich pojawiają się szczegóły dotyczące aptek koszalińskich. Franz Schwenkler²³ podawał m.in. ceny sprzedażne oficyn w latach 1729-1906. Ponieważ znane są także kwoty transakcyjne dla apteki radzieckiej w Stargardzie²⁴, zostaną zestawione w dalszej części niniejszej rozprawy. Badacz aptekarstwa i medycyny pomorskiej, Ernest Jendreyczyk²⁵, podał podstawowe dane na temat aptekarstwa koszalińskiego sprzed XX wieku, nie wnoszące jednak istotnych faktów historycznych mogących korespondować z losami ich stargardzkich odpowiedników.

Martin Wehrmann (1861-1937), niemiecki historyk Pomorza mieszkający w Stargardzie, podał przyczynki do dziejów aptek w tym regionie w czasopiśmie „Monatsblaetter”²⁶, rzucając tym samym światło na początki pomorskiego aptekarstwa. Za autorem monografii historycznej o greifswaldzkich kościołach datuje on powstanie pierwszej apteki w Greifswaldzie na 1359 rok jako placówki miejskiej a nie prywatnej. Prowadzącego ją aptekarza Lambertusa Rada Miejska wynagradzała w naturze i pieniądzech²⁷, zatem był on „klasycznym” urzędnikiem miejskim – odpowiednikiem Hansa Sydowa notowanego w Stargardzie w 1487 roku²⁸. Inwentarz apteki greifswaldzkiej z 1452 roku jest najstarszym spośród znanych inwentarzy pomorskich. Na temat apteki w miejscowości nadbałtyckiej Barth, Wehrmann napisał,

²² Z. Mamela: Siedem wieków..., s. 55.

²³ F. Schwenkler: Koeslin 1266-1966, Luebeck 1966, s. 182-185.

²⁴ D. Haars: 365 Jahre alte Raths - Apotheke in Stargard in Pommern 1580-1945 (maszynopis), 1990.

²⁵ E. Jendreyczyk: Beitrage zur Geschichte des Medizinal - und Zunftwese in Koeslin, Koeslin 1909, s. 8.

²⁶ M. Wehrmann: Zur Geschichte Apotheken in Pommern, „Monatsblaetter”, 6. Jg, 1892, s. 133-136.

²⁷ M. Wehrmann: Zur Geschichte Apotheken..., s. 135.

²⁸ M. Teske: Geschichte der Stadt Stargard, Stargard 1843.

że książęcy kanclerz Bernhard Macht sprzedał ją radzie miejskiej w roku 1575²⁹. Co się tyczy aptek w Stralsundzie to podał, że w roku 1596 istniała tam jedna apteka, zaś w 1673 roku działały dwie apteki. W tym samym roku rada miejska wydała ordynek medyczny i aptekarski zawierający nadto takse na leki³⁰. Znane są inwentarze Apteki Miejskiej z 1689 roku³¹ i 1791 roku. Niestety tak wczesne inwentarze aptek stargardzkich nie są znane, najstarszy zachowany pochodzi z początku XIX wieku³².

Szczecin nie doczekał się monografii dziejów aptekarstwa. Najobszerniej opracowane zostały wydarzenia XVI i XVII wieku, utrwalone w publikacji Bronisława Seydy³³, który za Ernestem Jendreczykiem³⁴ opisał fakt istnienia w Szczecinie dwóch aptek (nie licząc apteki dworskiej w sąsiedztwie zamku książęcego) na początku XVI wieku. W najstarszym znanym pomorskim przywileju wydanym przez Radę Miejską Szczecina³⁵ aptekarzowi Benedyktowi Fuchsowi istniał zapis, że fizyk miejski będzie obowiązany kierować pacjentów z receptami do jego apteki. Po roku 1556 apteka dworska przestała działać jako placówka dostępna dla mieszczan, więc niebawem mianowano kolejnego „aptekarza dworu” spośród działających w mieście. Były fizyk miejski, a zarazem naówczas posiadacz apteki w Stargardzie, Ambrosius Scala został powołany przez magistrat na analogiczny urząd w Szczecinie w roku 1546, ale prawa do prowadzenia tam apteki nie otrzymał³⁶. W Szczecinie pod koniec XVI wieku doliczono się 5 aptek, ale 3 z nich zakończyły wkrótce swój efemeryczny żywot, zaś pozostałe dotrwały do połowy XVII wieku lub zostały przekształcone w placówki handlu przyprawami korzennymi. Nowopowstałej (w 1648 roku) Aptece Dworskiej i Garnizonowej przywilej zatwierdziła szwedzka królowa Krystyna, bowiem ta część Pomorza długo jeszcze należała do szwedzkiej

²⁹ M. Wehrmann, Zur Geschichte Apotheken..., s. 135.

³⁰ M. Wehrmann, Zur Geschichte Apotheken..., s. 136.

³¹ Stadtarchiv Stralsund, Rep. 14, Nr 144.

³² APS, Rejencja Szczecińska, 8170, Wegen Visitation der Apotheken zu Stargard 1810 r.

³³ B. Seyda: Z dziejów dawnych aptek szczecińskich, „Farmacja Polska” 1961, nr. 4, s. 79 – 83.

³⁴ E. Jendreczyk: Die stettiner Apotheken im 16. und 17. Jahrhundert, „Monatsblatter”, 40.Jg., 1926.

³⁵ E. Jendreczyk: Das aelteste pommersche Apothekenprivileg, „Apotheker Zeitung” 1934, nr 21, s. 1-6.

³⁶ B. Seyda: Z dziejów dawnych aptek szczecińskich..., s. 80.

korony. W 1831 roku stolica Pomorza Zachodniego miała pięć aptek³⁷ Pierwsze dekady XX wieku przyniosły Szczecinowi duży wzrost gospodarczy i ludnościowy, jednak nie zwiększyła się liczba aptecznych oficyn, gdyż w 1915 roku odnotowano w mieście 21 aptek, a w 1943 roku – 20 placówek aptecznych³⁸.

Metody badawcze

W rozprawie posługiwano się metodami: genetyczną, analizy porównawczej i pośredniego ustalania faktów (poprzez badanie przesłanek wydobytych z naukowej wiedzy pozaźródłowej). Ustalano fakty dotyczące aptek stargardzkich badając źródła archiwalne oraz opracowania naukowe i wnioskując *per analogiam*, następnie poszukiwano związków przyczynowych i rozwiązywano problemy badawcze.

Konstrukcja pracy

Poszukiwanie czynników wpływających na rozwój aptekarstwa w Stargardzie zadecydowało o wydzieleniu trzech zasadniczych rozdziałów dysertacji. W pierwszym przedstawiono skrócone dzieje miasta ze szczególnym uwzględnieniem zjawisk gospodarczych i społecznych od czasu lokacji grodu po prawie całkowite zniszczenie tkanki miejskiej w 1945 roku. Kolejne dwa rozdziały poświęcono uwarunkowaniom, regresowi i rozwojowi stargardzkiego ustroju aptekarskiego w okresie utrzymujących się wpływów Związku Hanzeatyckiego (także gdy już nie istniał), a następnie w okresie kształtowania aptekarstwa przez prawo Brandenburgii a potem Prus.

³⁷ Jahrbuch der Provinz Pommern, Stettin 1831, s. 128.

³⁸ Stettiner Adressbuch 1943 r., Szczecin, s. 77.

W pierwszym z wymienionych okresów dokonał się tzw. „*finis Stargardiae*” w 1635 roku, ponadto nie brakowało wtedy kataklizmów. Pożary wybuchały w latach 1530, 1534, 1540 i 1584, kiedy spłonęła połowa miasta, natomiast zaraza grasowała w latach 1584 i 1625, jednak liczba aptek nie zmieniała się, a ich kondycja ekonomiczna nie pogarszała się. W drugim okresie, dzięki stołeczności Stargardu w prowincji Pomorze Tyłne, odrodził się ustrój aptekarstwa sprzed wojny trzydziestoletniej, a później umacniał się pomimo powstania w 1888 roku czwartej apteki. W drugim i trzecim rozdziale dokonano analizy recept, które stały się świadectwem sztuki aptekarskiej i lokalnych relacji pomiędzy lekarzami a aptekarzami w końcu XVI wieku i w latach sześćdziesiątych wieku XVII.

Rozprawę uzupełniają trzy aneksy. Pierwszy z nich stanowi spis imienny aptekarzy stargardzkich od czasów najdawniejszych do 1945 roku. Można w nim prześledzić okresy posiadania aptek w przebiegu swoistej sztafety własnościowej. Pozwolił nadto na umieszczenie osób nie ujętych w części zasadniczej pracy. Drugi – jest analizą składu 40 recept dr Dawida Herlitza (Herliciusa). Z uwagi na znaczną objętość tego zbioru względy praktyczny zaważyły na jego umiejscowieniu. Zestawienie cen aptek: stargardzkiej Pod Lwem i koszalińskiej *Ratsapotheke* ma uzmysłwić aspekt majątkowy aptekarstwa dwóch miast zachodniopomorskich.

1. Pozycja i kondycja Stargardu jako miasta lokacyjnego do 1945 roku

Historia stargardzkiego aptekarstwa wpisuje się w kilkunastowiekowe dzieje tego miasta, usytuowanego na pograniczu Polski i Niemiec. Lokalizacja ta okazywała się bardzo atrakcyjną z handlowego punktu widzenia, ale politycznie trudną. Stargard czerpał bodźce do rozwoju gospodarczego raz z jednego, raz z drugiego państwa, ale wielokrotnie bywał celem ekspansji niemieckiej, z czasem skutecznej i kształtującej wszystkie płaszczyzny życia jego mieszkańców.

1.1. Budowanie podstaw republiki miejskiej we wczesnym średniowieczu

Długo przed lokacją miasta, gdyż około V-VI wieku p.n.e., na terenie dzisiejszego Stargardu pojawili się pierwsi osadnicy ze Skandynawii³⁹. Kolejne wiadomości pochodzą z X wieku, kiedy ziemie szczecińsko-stargardzkie należały do Słowian i były dobrze zagospodarowane⁴⁰. Tam, gdzie dziś znajduje się Stargard, krzyżowały się wtedy szlaki handlowe łączące Wielkopolskę z Pomorzem i całe Pomorze. Najważniejszy z nich przebiegał od Odry i rozwidlał się w miejscu obecnego Stargardu, prowadząc do Kołobrzegu, Chociwła i Białogardu. Pod koniec XI wieku istniejąca tutaj osada nabrała charakteru miejskiego; wyodrębniły się zawody rzemieślnicze i wzrosła rola handlu rzeczno- oraz dalekomorskiego⁴¹.

W połowie XII wieku tereny te wraz z częścią Pomorza Zachodniego były zależne od monarchii piastowskiej i należały do młodszego syna Wracisława I, Kazimierza⁴². W tym samym stuleciu ziemia stargardzka została nadana rycerskiemu zakonowi joannitów, przybyłemu z Brandenburgii i utrzymującemu kontakt z domem

³⁹ G. Labuda (red.): Historia Pomorza, t. I: do roku 1466 cz. I, Poznań 1969, s. 211.

⁴⁰ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. I, s. 293.

⁴¹ R. Rogosz: Stargard średniowieczny, [w:] Dawny Stargard, miasto i jego mieszkańcy. Stargard 2000, s. 25-27.

⁴² G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 63.

macierzystym, przez co stanowiącemu element etnicznie obcy i przyczyniającemu się do rozwoju kolonizacji z udziałem niemieckich osadników⁴³. Na zabudowę miasta składały się wtedy dwa twory osadnicze: gród kasztelański (tutejsza kasztelania obejmowała ziemię stargardzką, maszewską, zwierzyniecką i goleniowską) i położoną przy szlaku handlowym ze Szczecina do Kołobrzegu osadę targową, w której zamieszkiwali joannici, zwani zakonem szpitalników, i w której zapewne znajdowała się infirmeria oraz konieczna dla jej funkcjonowania apteka⁴⁴. W ich pobliżu rozlokowało się targowisko otoczone drewnianymi domami mieszkalnymi, a nieco dalej osiedlili się augustianie, zakon eremitów. Stargard skupiał zatem wszystkie instytucje świeckie i kościelne charakterystyczne dla ówczesnych miast pomorskich⁴⁵.

W czerwcu 1243 (1253) roku książę Barnim I nadał miastu przywilej lokacyjny na prawie magdeburskim⁴⁶ oraz 150 łanów⁴⁷ gruntów (dla porównania, Szczecin i Kołobrzeg otrzymały tylko po 100 łanów), co wskazywało na uprzywilejowane położenie Stargardu na skrzyżowaniu szlaków handlowych⁴⁸. W nieco późniejszym czasie wyodrębniła się Rada Miejska, złożona z przedstawicieli miejskiego patrycjatu, głównie zamożnych i wpływowych kupców oraz rzemieślników napływających z Niemiec, wnoszących kapitały i utrzymujących kontakty z rodzinnymi miastami należącymi do Związku Hanzeatyckiego⁴⁹. Tym samym Stargard znalazł się w orbicie wpływów Hanzy. Z Lubeki, Rostocku i innych miast docierali coraz to nowi kupcy, którzy osiedlając się w Stargardzie przyczynili się do ożywienia handlu i kultury oraz wzmocnienia ekonomicznego miasta. Mieszkańcy miasta pochodzenia słowiańskiego byli spychani przez niemieckich kolonistów do podgrodzi.

⁴³ G. Labuda (red.): *Historia Pomorza...*, t. I, cz. 1, s. 77-78.

⁴⁴ G. Labuda (red.): *Historia Pomorza...*, t. I, cz. 2, s. 47, 55.

⁴⁵ G. Labuda (red.): *Historia Pomorza...*, t. I, cz. 1, s. 152.

⁴⁶ H. Lesiński: *Zarys dziejów Stargardu od XIII w. do końca XVIII w.*, [w:] *Z dziejów Ziemi Stargardzkiej*, Poznań 1969, s. 99.

⁴⁷ Łan stanowił miarę powierzchni stosowaną w średniowiecznej Europie Zachodniej; było to około 18-22 ha,

⁴⁸ G. Labuda (red.): *Historia Pomorza...*, t. I, cz. 1, s. 112.

⁴⁹ G. Labuda (red.): *Historia Pomorza...*, t. I, cz. 1, s. 111.

Rozwój kontaktów handlowych z miastami hanzeatyckimi wpłynął na osłabienie kontaktów z słabszymi gospodarczo miastami polskimi⁵⁰. Próba poprawy stosunków z Polską Piastów poprzez zawarcie w 1273 roku małżeństwa księcia wielkopolskiego Przemysła II z księżniczką meklemburską Ludgardą, wnuczką Barnima I, zaniepokoiła Brandenburczyków, którzy napadli jednocześnie na Wielkopolskę i Pomorze Zachodnie. Bogusław IV, następca Barnima I, zawarł z nimi sojusz w 1283 roku w Rostocku, jednak wkrótce Brandenburczycy ponownie zaatakowali Pomorze Zachodnie zdobywając m.in. miasta Stargard i Szczecin⁵¹. W ten sposób Marchia Brandenburska przejęła kontrolę nad żeglugą na Odrze, ograniczając rozwój samodzielnego handlu polskiego między Wielkopolską a Śląskiem i Pomorzem Zachodnim, co z czasem doprowadziło do dezintegracji gospodarczej ziem polskich⁵². Jednocześnie wzmocniła się pozycja miast hanzeatyckich, które odtąd zaczęły występować w charakterze odrębnego stanu i kształtować strategię handlową Stargardu⁵³. Na przykład, w 1285 roku przyczyniły się do nabycia przez niemieckich kupców przywilejów celnych, co zwiększyło znaczenie szlaku handlowego z Meklemburgii przez Stargard do Gdańska⁵⁴.

W 1292 roku Rada Miejska wystarała się o zmianę prawa lokacyjnego magdeburgskiego na lubeckie, korzystniejsze dla dziedziczenia i handlu, a więc dla umocnienia stanu kupieckiego⁵⁵. Ten fakt dobitnie świadczy o wpływie „matki” Hanzy na ustrój i życie codzienne miasta nad Iną. W efekcie zręcznego wykorzystania gospodarczej koniunktury i przyznawanych swobód handlowych stargardzianie rozszerzali i umacniali autonomię grodu w kierunku republiki municypalnej. W 1295 roku uzyskali ograniczenie władzy książęcego suwerena poprzez zniesienie urzędu kasztelana grodowego. W tym czasie źródło bogacenia się mieszczan i miasta stanowił

⁵⁰ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 121.

⁵¹ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 135.

⁵² B. Wachowiak, A. Kamiński: Dzieje Brandenburgii - Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701). Poznań 2001, s. 27.

⁵³ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 136-137.

⁵⁴ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 116-119.

⁵⁵ K. Skwirzyńska – Kalita: Stargard Szczeciński, Wrocław 1983, s. 16.

handel zbożem spławianym Iną przez komorę celną w Inoujściu na jeziorze Dąbskim. Po przeładowaniu na hanzeatyckie kogi docierało ono do portów Stralsundu i Lubeki. Stargard znajdował się wtedy na terytorium Księstwa Szczecińskiego⁵⁶ (obok niego w strukturze Księstwa Pomorskiego wyodrębniono Księstwo Wołogoskie i biskupstwo kamieńskie⁵⁷). Niedługo potem miasto znalazło się w strukturze Księstwa Wołogoskiego.

Interesującym źródłem wiedzy o bytowaniu stargardzian w średniowieczu i wczesnych latach nowożytnych, w tym ich diecie i nawykach leczniczych, są wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych przez stargardzkie Muzeum Archeologiczno-Historyczne w obrębie Starówki, w szczególności opracowane znalezisko z latryny późnośredniowiecznej na dawnej posesji przy ul. Kramarskiej 3. Wśród materiału botanicznego dominują: borówka, poziomka, malina, jeżyna, jarzębina i leszczyna⁵⁸. Pozyskany materiał kostny zaświadcza o spożywaniu wołowiny, wieprzowiny, baraniny i koziny, dorszy bałtyckich i północno-arktycznych oraz drobiu. Taka dieta świadczyła o dobrobycie, jakim cieszyli się mieszkańcy Stargardu⁵⁹.

1.2. Stargard wśród miast Związku Hanzeatyckiego

W średniowieczu miasta niemieckie, dążąc do wzmocnienia pozycji ekonomicznej, zawierały porozumienia celem zmonopolizowania handlu i obrony militarnej swoich interesów. Wspólnie występowały przeciw królom skandynawskim i niemieckim książętom, odsuwały od handlu bałtyckiego Anglików i Holendrów. Ponadto, na terenie Anglii, Rusi i Flandrii dyktowały warunki transportu towarów i obrotu

⁵⁶ G. Labuda (red.): Historia Pomorza ..., t. I, cz. 1, s. 228.

⁵⁷ B. Wachowiak, A. Kamieński: Dzieje Brandenburgii - Prus..., s. 407.

⁵⁸ J. Koszałka: Znaleziska roślinne z wypełniska późnośredniowiecznej latryny, [w:] Archeologia Stargardu t. I, Stargard 2012 r., 245-255.

⁵⁹ J. Koszałka: Znaleziska roślinne z wypełniska..., s. 263.

towarowego⁶⁰. W okresie największego rozwoju Związku Hanzeatyckiego należało do niego 200 miast. Wśród nich było 17 miast Księstwa Pomorskiego: Stralsund, Greifswald, Dymmin, Guetzkow, Szczecin, Białogard, Darłowo, Goleniów, Gryfice, Kamień, Kołobrzeg, Koszalin, Sławno, Słupsk, Stargard, Trzebiatów i Wolin⁶¹.

Kupcy hanzeatyccy handlowali w obrębie morza Bałtyckiego i Północnego towarami podstawowymi: rybami, zbożem, piwem, solą, drewnem, futrami, sukniem, woskiem i niezliczonymi innymi produktami o przeznaczeniu ułatwiającym bytowanie. Jakkolwiek brak pełnych danych o rozmiarze importu korzeni zamorskich, reprezentowanych głównie przez „apteczny” imbir i pieprz, jednak pojawiały się one w transakcjach niektórych kupców⁶².

Pierwsze znane zbliżenie Stargardu do grona hanzeatów miało miejsce w 1301 roku. Przedstawiciele miasta brali wtedy udział w spotkaniu w Stralsundzie, na które przybyli także reprezentanci Wismaru, Rostocku, Greifswaldu, Demmin, Kołobrzegu, Goleniowa i Gryfic. Celem spotkania było przyjęcie wspólnej polityki handlowej i, co prawdopodobne, ustalenie zasad eksportu zbóż. Drugi ślad zainteresowania kupców stargardzkich przystąpieniem do Hanzy pochodzi z 1310 roku.

Kiedy wybuchła wojna Hanzy z Danią, miasta hanzeatyckie zawiązały przymierze z suwerenami Szwecji i Norwegii. W tym przymierzu od 1361 roku uczestniczył Stargard⁶³. Po zwycięskim dla sprzymierzonych zakończeniu konfliktu w roku 1370, nastąpił okres pomyślnego handlu międzynarodowego i nowe perspektywy otworzyły się również przed grodem znad Iny. Już w 1368 roku żeglarze stargardzcy dostarczyli znaczne ilości (ok. 780 ton) pszenicy do Lubeki⁶⁴.

Po roku 1310 Stargard przyłączył się do niemieckich miast Hanzy. Ta przynależność podcinała związki gospodarcze z Rzeczpospolitą, a wzmacniała

⁶⁰ H. Samsonowicz: *Życie miasta średniowiecznego*, Poznań 2006 r., 155,

⁶¹ Ph. Dollinger: *Dzieje Hanzy*, Warszawa 1997 r., 336,

⁶² Ph. Dollinger: *Dzieje Hanzy...*, s. 204,

⁶³ H. Lesiński: *Zarys dziejów Stargardu...*, s. 102.

⁶⁴ H. Lesiński: *Zarys dziejów Stargardu...*, s. 103.

z Rzeszą, zapewniając przy tym bezpieczeństwo i ulgi celne na rynkach zagranicznych. Grupy kupców miast hanzeatyckich walczyły o dominującą pozycję w krajach skandynawskich w bezwzględny sposób, posługując się bojkotem handlowym i siłą zbrojną. Podobnie kupcy stargardzcy, mający przecież pochodzenie niemieckie, potrafili bogacić się dzięki walce z konkurencyjnymi ośrodkami handlu oraz uzależnieniu ekonomicznemu miast, szlachty i chłopów, co doprowadziło do wzmocnienia gospodarczego swego miasta⁶⁵.

Wskutek zręcznej polityki Rady Miejskiej wobec książąt i wykorzystywania nadarzających się sposobności, w 1374 roku Stargard wykupił od księcia słupskiego przywilej zwolnienia od ceł, a następnie uzyskał wyłączność na sprzedaż pomorskiego zboża (w 1546 roku), konsekwentnie wzmacniając pozycję republikańskiego *urbium*. Pełnię autonomii (oprócz obronnej) uzyskał Stargard już w 1409 roku wraz z otrzymaniem prawa sądów karnych⁶⁶.

Dowodem na rozmach i dynamikę gospodarki stargardzkiej może być założenie w 1436 r. w Dagor na wyspie Amager koło Kopenhagi przedsiębiorstwa eksportującego śledzie pozyskane z łowisk przyznanych miastu. Powstanie tej placówki handlowej było możliwe dzięki przywilejowi nadanemu przez króla Eryka Pomorskiego.

Wobec sprzeczności interesów Szczecina i Stargardu oraz zmiennej polityki książąt pomorskich, wydających lub ignorujących przywileje dotyczące opłat celnych oraz swobody żeglugowej po wodach księstwa, otwarty konflikt obu miast był nieunikniony. Swoją genezę sięgał połowy XIV wieku, kiedy Barnim III nakazał stargardzianom płacenie podwójnego cła na Inie⁶⁷. Zarządzenie Rady Miejskiej Szczecina z roku 1443, nakładające obowiązek składu dla towarów z całego Pomorza, stało wbrew żywotnym interesom Stargardu i otwarło pole wieloletniemu

⁶⁵ G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, Poznań 1969, s. 194-196.

⁶⁶ J. L. Jurkiewicz: Stargard. Zarys dziejów (do 1945), (praca w rękopisie), autor jest historykiem. Praca znajduje się w Stargardzie ul. St. Staszica 25/3, dziedzictwo-stargard@o2.pl

⁶⁷R. Gaziński: Wojna Szczecina ze Stargardem o handel morski (1454–1464), [w:] Materiały Zachodniopomorskie, t. XXXIX (1993), s. 201.

konfliktowi między miastami, nazywanemu niekiedy wojną pszeną. Przyniósł on zatargi zbrojne, nawet wyprawy rycerstwa, palowanie nurtu Iny przez Szczecinian, palenie przedmieść i mostu pod Szczecinem. Wskutek poniesionych przez obie strony strat w ludziach i dobrach materialnych doszło do rozejmu w 1464 roku. W końcowej fazie rokowań pokojowych wzięła udział Lubeka⁶⁸. Lubeczanie dawali też inne dowody przychylności wobec stargardzian. Np. w kwietniu 1460 roku lubeckie statki podpłynęły do Inoujścia zabierając ładunek 200 łasztów (ok. 400 ton) zboża⁶⁹.

O wielkości obrotów i rodzaju produktów w handlu Stargardu z Hanzą w latach 1490 – 1540 mówią dane z komór celnych w Gartz, Gryfinie, Dąbiu i Goleniowie. Import dotyczył głównie ryb morskich, soli, trzody chlewnej i piwa, zaś eksport: zboża, płótna, skór, mąki i lnu⁷⁰.

Konsekwencją aktywności mieszczan stargardzkich było bogacenie się poszczególnych rodów i co za tym idzie wzrost zamożności miasta rozumianego jako zorganizowana zbiorowość. Miasto kupowało kolejne wsie, czerpiąc spore zyski z własnych posiadłości ziemskich. W okresie od 1329 roku do 1401 roku nabyto 6 wsi⁷¹, zaś w 1617 roku dyplomata i wysłannik księcia szczecińskiego - Filip Hainhofer doliczył się 14 stargardzkich posiadłości wiejskich⁷². Łącznie areał miejskich gruntów ornych i lasów wynosił ponad 1000 łanów i stanowił niemal siedmiokrotność obszaru nadanego miastu podczas lokacji. Sowite opłaty wносиły miastu gildie kupców i żeglarzy oraz szczególnie liczebne cechy: płócienników, browarników i kramarzy⁷³. Obcy kupcy i szlachta dostarczali miastu dochodów celnych w komorze na Inie w obrębie miasta (od 1280 roku) i karczmie celnej w Inoujściu (od 1289 roku). Miasto

⁶⁸ R. Gazinski: *Wojna Szczecina ze Stargardem...*, ss. 199, 202.

⁶⁹ R. Gazinski: *Wojna Szczecina ze Stargardem...*, s. 210.

⁷⁰ H. Lesiński: *Zarys dziejów Stargardu...*, s. 110.

⁷¹ K. Skwirzyńska-Kalita: *Stargard Szczeciński...*, s. 34.

⁷² F. Hainhofer: *Filipa Hainhofera dziennik podróży...*, [w:] *Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego*, t. IX., 2000, s. 107.

⁷³ K. Skwirzyńska-Kalita: *Stargard Szczeciński...*, s. 34.

uzyskiwało dochody także z własnej mennicy. W latach 1240-1489 bito w niej miejscowe monety: brakteaty, witeny, grube fenigi i denary⁷⁴.

Kontakty międzynarodowe wyzwały potrzeby estetyczne, a napływ kapitału umożliwiał ich realizację. W średniowieczu w Stargardzie przeważały domy kryte trzcina i słomą, ale coraz częściej wznoszono piękne budowle z cegieł lub o konstrukcji ryglowej⁷⁵. Najokazalszym i widowym znakiem aspiracji i statusu mieszczaństwa stał się monumentalny kościół farny pw. Najświętszej Marii Panny. Fara została wzniesiona około 1292 roku, a przebudowana prawie wiek później w trzynawową bazylikę. Rozczłonkowana przestrzeń z wieńcem kaplic zamkniętych sprzyjała prywatnym praktykom religijnym, a więc była zgodna z potrzebami cechów, bractw i patrycjuszy. Kościół ten zawierał w swojej architekturze elementy wywodzące się z gryfińskiego kościoła mariackiego, a niektóre rozwiązania (na przykład laskowania południowego portalu i galeria triforyjna w ambicje) zostały zaimportowane z Francji. Bywało też odwrotnie: stargardzkie blendy (rodzaj ślepych okien) z wież kościelnych powielono w świątyniach oraz budowlach świeckich czy obronnych pomorskich i skandynawskich aż po duńską Zelandię.

Już w pierwszym kształcie fara manifestowała potęgę i rangę fundatorów: rodów rycerskich i patrycjatu stargardzkiego, ale w drugiej połowie XIV wieku przestała odpowiadać rosnącym ambicjom możnych następców. Około 1380 roku rozpoczęto ambitną przebudowę kościoła w bazylikę opasaną wieńcem 21 kaplic (wokół prezbiterium dwupoziomowych). Uzyskano monumentalną budowlę o kubaturze ponad 80.000 m³, nie pozbawioną jednak lekkości dzięki zastosowaniu trójpodziału wertykalnego, galerii triforyjnej w obejściu chóru i imponującej maswerkowej dekoracji zewnętrznej prezbiterium w stylu gotyku malarskiego. Wnętrze było bogato wyposażone przez cechy rzemieślnicze, gildie kupieckie i możne rody, które były też

⁷⁴ B. Łopatkiewicz: Mennica stargardzka, „Stargardia” t. III, 2003, s. 334-335.

⁷⁵ L. Leciejewicz: Osadictwo i gospodarka na Pomorzu Zachodnim [w:] G. Labuda (red.): Historia Pomorza..., t. I, cz. 1, s. 236.

fundatorami kaplic, ulubionych przez stan mieszczański miejsc prywatnej religijności. Poza farą najchętniej fundowano budowę kaplic i szpitali – przytułków. Tak właśnie się stało w przypadku: kaplicy św. Gertrudy, kaplicy i szpitala św. Jobsta (w 1439 roku), kaplicy św. Erazma i kapliczek Męki Pańskiej (1470-1473)⁷⁶. Jeden z rodów patrycjuszowskich, Mildenitzowie, ufundował aż trzy kaplice, z tego jedną w kościele św. Jana Chrzciciela⁷⁷. Mildenitzowie wielokrotnie dzierżyli burmistrzostwo, było to w latach: 1454, 1458, 1460, 1461, około 1490, 1586, 1602-1603, 1608, 1622 i 1632⁷⁸. W kryptach podziemnych fary i na przykościelnym cmentarzu chowano zasłużonych mieszkańców miasta i ich krewnych. W latach 1660-1677 spoczęły tu dzieci i żony aptekarzy: Johanna Muellera, Joshuy Vestera, Samuela Heidera i Konstantina Keysera⁷⁹.

Sama przebudowa fary mariackiej w bazylikę o ogromnej kubaturze z ambitną „katedralną” kaplicą mariacką i wyposażenie wieńca kaplic oraz prezbiterium w 64 ołtarze dowodzi, jak silny był potencjał ekonomiczny stargardzkiego mieszczaństwa. A przecież w tym czasie wzniesli jeszcze kościół św. Jana Chrzciciela, kaplice na przedmieściach, *teatrum* przekształcone w ratusz, szpitaliki, długie na 2100 m mury obronne, okazałą bramę wodną zwana Młyńską, trzy bramy lądowe z przedbramiami, potężne baszty i czatownie etc⁸⁰.

Od 1356 roku w aktach miejskich pojawiały się informacje o szpitalach – przytułkach fundowanych przez władze miejskie, duchownych i mieszczan. Skromne początkowo szpitaliki posiadały ołtarze, a z czasem znajdowali się fundatorzy kaplic przyszpitalnych. Przykładowo, w 1409 roku szpital św. Ducha otrzymał w ten sposób kaplicę, później przekształconą w kościół⁸¹.

⁷⁶ J. L. Jurkiewicz: Stargard. Zarys..., s. 243.

⁷⁷ K. Skwirzyńska-Kalita: Stargard Szczeciński..., s. 149, 176.

⁷⁸ G. Kratz: Milden Stiftungen in Stargard, Stargard 1864, s. 372-374.

⁷⁹ U. Retzow: Begrabnisse der St. Marien-Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658 bis 1677, [w:] Der deutsche Roland, 24. Jg., H 5/6, 1936, s. 21.

⁸⁰ K. Skwirzyńska-Kalita: Stargard Szczeciński..., s. 176.

⁸¹ K. Skwirzyńska-Kalita: Stargard Szczeciński..., s. 34.

Chlubną tradycję stargardzkiego szkolnictwa rozpoczęli augustianie, inicjując 14 września 1415 roku „wędrujący uniwersytet”, obejmujący osiem klasztorów. Pierwsze zajęcia tego *Studium Generale Continuum* odbyły się w Stargardzie w roku akademickim 1420/1421⁸². W ten sposób hasło zakonu „Tolle lege” (Bierz i czytaj) znalazło w Stargardzie wymiar praktyczny.

Na przełomie XV i XVI wieku, dzięki roztropnemu władcy Księstwa Pomorskiego Bogusławowi X, zabiegającemu o uniezależnienie od Brandenburgii i uzyskanie statusu księstwa Rzeszy, na ziemi stargardzkiej rozwijała się gospodarka folwarczno-pańszczyźniana. Na tej fali wzrastała majątność i znaczenie okolicznej szlachty, zaś malała ranga mieszczaństwa. Dodatkowo narastająca słabość Hanzы i natężenie ruchów reformacyjnych pociągały za sobą obniżenie kondycji należących do tej organizacji miast⁸³. Kontakty Stargardu z Hanzą osłabły w drugiej połowie XVI wieku, podobnie jak innych zachodniopomorskich miast członkowskich, w tym Szczecina i Kołobrzegu⁸⁴. Wymarcie dynastii Gryfitów i podział Pomorza między Szwecję i Brandenburgię ostatecznie unicestwiły hanzeatycki rozdział dziejów księstwa.

Pomorskie miasta hanzeatyckie na przestrzeni swych dziejów należały do różnych organizmów państwowych. Pierwotnie były składową pomorskich księstw, lecz już w trakcie wojny trzydziestoletniej (czyli od lat trzydziestych XVII wieku) większość z nich zmieniła przynależność państwową. Szczecin, jedna z siedzib pomorskiego rodu książęcego Gryfitów, w latach 1630-1720 (z krótką przerwą) został zajęty przez Szwedów⁸⁵, a kolejne 225 lat to okres jego inkorporacji do Prus. Stralsund i Greifswald pozostawały w obrębie Pomorza Szwedzkiego przez ponad 200 lat.

Z kolei położone na terytorium Korony miasta wschodniopomorskie (Toruń, Gdańsk, Elbląg, Braniewo, Chełmno) przez całe wieki należały do Rzeczypospolitej

⁸² J. L. Jurkiewicz: Stargard. Zarys..., s. 241.

⁸³ K. Skwirzyńska-Kalita: Stargard Szczeciński..., s. 32.

⁸⁴ G. Labuda (red.): Historia Pomorza, t. II: do roku 1815, cz. 1..., s. 753.

⁸⁵ T. Białecki (red.): Encyklopedia Szczecina, 2000, s. 485-486.

Polskiej. Toruń, miasto założone w 1233 roku na ziemiach słowiańskich przez zakon krzyżacki⁸⁶, znajdował się w granicach Rzeczypospolitej Polskiej trzykrotnie, a mianowicie w latach: 1466-1793, 1920-1939 i po 1945 roku. W swych dziejach miał także okres pruski (1793-1920). Dla porównania, w 1945 roku Gdańsk liczył 948 lat, a do Polski należał przez 570 lat. Podobnie zmienna przynależność państwowa cechowała Stargard i Kołobrzeg; położone na ziemiach prasłowiańskich, przez ok. 400 lat znajdowały się w obrębie Księstwa Pomorskiego i prawie 300 lat w państwie brandenbursko-pruskim.

1.3. Życie miasta po okresie hanzeatyckim

Do końca XVI w. podstawową formą organizacji kupiectwa zachodniopomorskiego pozostawały gildie i stowarzyszenia, których działalność handlową regulowały przepisy cechowe i rozporządzenia władz miejskich. Ponadto istniały organizacje skupiające kupców zainteresowanych sprzedażą określonego asortymentu towaru, np. soli. Niektórzy bogaci kupcy zajmowali się działalnością kredytowo-bankową⁸⁷, co miało wpływ na założenie już w 1240 roku mennicy miejskiej, istniejącej do 1695 roku⁸⁸. Od XVI do XVII wieku na dochody miasta składały się: cła pobierane na Inie w obrębie miasta i w Inoujściu, zyski z apteki radzieckiej (1580–1644), młyna, wagi miejskiej, opłat z gildii kupieckich i cechów rzemieślniczych, a nade wszystko zyski z posiadłości wiejskich. W XVII wieku 14 podstargardzkich wsi miało areał wynoszący ponad 1.000 łanów (ca 13.000 hektarów)⁸⁹.

⁸⁶ D. Kubicki, Dylemat zawężanej specjalizacji dyscyplin nauki: na ile dogłębnie historyk medycyny powinien sięgać do stanu wiedzy z zakresu dziejów Zachodu i jego kultury? Na przykładzie publikacji Michaliny Brody „Lekarze w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach XIV-XV wieku” (Kraków 2013 r.), „Acta Medicorum Polonorum”, 2014, s. 23.

⁸⁷ G. Labuda (red.): Historia Pomorza ..., t. II, cz. 1, s. 755-75.

⁸⁸ B. Łopatkiewicz: Mennica stargardzka, „Stargardia”, t. III, 2003, s. 334-335.

⁸⁹ K. Skwirzyńska-Kalita: Stargard Szczeciński..., s. 34.

Do dramatycznych wydarzeń doszło w Stargardzie w 1525 roku, kiedy na fali reformacji mieszczanie przegonili z miasta biskupa kamieńskiego E. Manteuffla, a kilka lat później wydaliłi augustianów, zagarniając ich mienie na rzecz miasta. W budynkach poaugustiańskich urządzono świecką szkołę miejską. Działo się to na dwa lata przed decyzją stanów pomorskich o przyjęciu luteranizmu. Rok 1584 zapisał się w dziejach miasta jako czas podwójnej klęski. Pożar strawił ponad połowę zabudowy, a na domiar złego lokalna zaraza pozbawiła życia kilkaset osób. Organizm miejski niespiesznie odtwarzał ubytki ludności i domostw. Według spisu z 1604 roku Stargard posiadał 909 budynków (wobec tysiąca przed pożarem). Na tę liczbę składały się: domy, budy i piwnice mieszkalne (sutereny).

W XVI i XVII wieku życie gospodarcze miasta toczyło się w oparciu o zasoby, kapitały i normy wypracowane w poprzednich wiekach. Gildia żeglarzy, która już w 1587 roku skupiała 87 armatorów – właścicieli statków, przyjęła w 1619 roku statut obejmujący regulacje handlu miejskiego. W 1646 roku Stargard otrzymał monopol na spław zboża Iną⁹⁰. Na początku XVII wieku funkcjonowało w Stargardzie 25 cechów rzemieślniczych. Kwitło tu piwowarstwo, funkcjonowało 70–80 browarów ulokowanych w murowanych domach, gdyż do ich posiadania zobowiązywał statut cechowy⁹¹. Wśród wytwórców artystycznych wyróżniali się malarze, złotnicy i ludwisarze. Odlewnicy dzwonów i armat działali w ciągu prawie 200 lat (XV–XVII wiek). W tym czasie wykonali co najmniej 246 instrumentów, czyniąc ze Stargardu ośrodek produkcji dzwonów o zasięgu ponadregionalnym⁹².

Trwająca od 1618 roku wojna trzydziestoletnia dotarła w 1627 roku do miasta w osobach prawie tysiąca żołnierzy, ponieważ Pomorze zostało objęte kwaterunkiem ośmiu regimentów wojsk cesarskich Albrechta von Wallensteina. Miasto dużo wycierpiało z powodu dokonywanych przez nich rabunków, a także obowiązków wyżywienia wojska i wypłacania 10 tys. talarów na żołd. W kasie miejskiej były

⁹⁰ K. Skwirzyńska-Kalita: *Stargard Szczeciński...*, s. 34.

⁹¹ H. Lesiński: *Zarys dziejów Stargardu...*, s. 108.

⁹² M. Majewski: *Ludwisarstwo stargardzkie XV-XVII wieku*, Stargard 2005, s. 103.

puszki, ponieważ wielu kupców zaniechało handlu w obawie przed konfiskatą towarów, a część mieszkańców wyemigrowała do Szczecina, który kwaterunkiem wojska nie był objęty. W 1630 roku wojska cesarskie zostały wyparte przez oddziały szwedzkie, które ograżyły i spustoszyły Stargard. W dniu 7 października 1635 roku Szwedzi podpalili przedmieście. Ogień rozprzestrzenił się na kwartały śródmiejskie spopielaając domy mieszkalne, kościoły, ratusz i inne budynki użyteczności publicznej. Ocalało tylko 18 budowli i kościół św. Jana⁹³. Ten dzień zapisano w historii miasta jako „finis Stargardiae” (zniszczona substancja mieszkalna uległa pełnemu odtworzeniu dopiero ok. 1714 roku)⁹⁴.

1.4. Znaczenie Stargardu w Brandenburgii – Prusach

W 1653 roku, w następstwie inkorporowania przedodrzańskiej części Pomorza do Brandenburgii, Stargard przeszedł pod panowanie Hohenzollernów, co oznaczało stopniową unifikację z Marchią Brandenburską i wprowadzanie absolutyzmu na terytorium posiadającym odrębność administracyjną i nacechowanym regionalizmem. Wprawdzie stosunki ustrojowe ukształtowane w Księstwie Pomorskim w XVI wieku przestały obowiązywać już podczas wojny trzydziestoletniej, a następnie zostały zmienione ustawą o ustroju rządu z 1634 roku i zmodyfikowane w okresie panowania Szwedów, ale już 19 lipca 1653 roku konieczne było zwołanie w Stargardzie sejmku, do czego uprawnienia posiadał jedynie elektor brandenburski Fryderyk Wilhelm. Sejmek składał się z: kurii pierwszej, którą stanowili biskupi kamieńscy, kurii drugiej tworzonej przez szlachtę, w tym grupę panów (Herrenstand) i szlachtę zamkową (Schlossgesesene), kurię trzecią tworzyli przedstawiciele miast podległych bezpośrednio księciu oraz panowie miast prywatnych, a kurię czwartą - sam książę ze

⁹³ G. Ch Teske.: Geschichte der Stadt Stargard, Stargard 1843, s. 121-122.

⁹⁴ H. Lesiński: Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia, [w:] Historia Pomorza, pod red. G. Labudy, t. II, cz. 3., Poznań 2003, s. 119.

swymi radcami. Chłopi nie byli w sejmie reprezentowani⁹⁵. Elektor zwołał sejm, aby nakłonić stany do uchwalenia nowych podatków, celem poprawienia kondycji finansowej prowincji, w tym zdobycia finansów na utrzymanie garnizonu kołobrzeskiego. Do podjęcia uchwały potrzebna była zgoda tylko trzech kurii, ale stany zażądały najpierw potwierdzenia swych praw i przywilejów zagwarantowanych ustawą z 1634 roku. W rezultacie, mimo regresu gospodarczego, zmuszone były przyjąć podatek płatny przez sześć lat w wysokości 300 tysięcy talarów, z czego 17% na utrzymanie garnizonu kołobrzeskiego, lecz nie uzyskały zatwierdzenia korzystnych dla siebie zasad ustrojowych. Elektor pozbawił je wpływu na nominacje najwyższych urzędników pomorskich w Tajnej Radzie i na działalność wydziału do spraw Pomorza przy berlińskiej Tajnej Radzie (rok później przekształconego w Zarząd Pomorza), w skład którego mogli wchodzić jedynie luteranie i kalwini. Takie postępowanie Fryderyka Wilhelma wzbudziło niechęć stanów pomorskich, które długo odmawiały złożenia homagium elektorowi brandenburskiemu. Ich walka o zachowanie dotychczasowej roli politycznej oraz zmniejszenie zależności Pomorza brandenburskiego, w tym Stargardu, od władz prowincji w Berlinie nie miała szans powodzenia⁹⁶.

Wobec zniszczeń wojennych i ogólnego zubożenia ludności w brandenburskiej części Pomorza, Fryderyk Wilhelm dążył do odbudowy rzemiosła. Aby zapewnić swobodę wykonywania zawodu upowszechnił praktykę wydawania koncesji na zorganizowanie i prowadzenie zakładu produkcyjnego przez mistrza poza cechem rzemieślniczym. Cechy zaczęły więc tracić znaczenie i przestały być siłą napędową rozwoju miasta. Tempo życia gospodarczego słabło. O ile w 1665 roku w Stargardzie było dziewięciu kupców, to w 1677 roku tylko siedmiu. W końcu XVII wieku osiedliło się w mieście wprawdzie około 80-90 francuskich hugenotów, którzy przywieźli z sobą kapitał potrzebny dla uruchomienia zakładów produkcyjnych

⁹⁵ B. Wachowiak, A. Kamiński: *Dzieje Brandenburgii - Prus...*, 2001, s. 409-410.

⁹⁶ B. Wachowiak, A. Kamiński: *Dzieje Brandenburgii - Prus...*, s. 433-435.

i warsztatów rzemieślniczych, ale zostali potraktowani przez miejscowych luteranów wrogo, obrzucono ich kamieniami, szykanowano i uniemożliwiano integrację z miejscową społecznością⁹⁷.

W tym niespokojnym stuleciu rozpoczęła w Stargardzie działalność ważna instytucja oświatowa i akademicka, *Collegium Groeningianum*, ufundowane przez wybitnego burmistrza Petera Groeninga (1561-1631). Groening urodził się w Stargardzie w rodzinie kołodziei i tu uczęszczał do Szkoły Miejskiej. Niechęć do dyscypliny i języków klasycznych sprawiła, że opuścił ją w wieku 12 lat i podjął służbę jako pisarz u Svant Tessena, radcy dworu księcia pomorskiego i starosty w Słupsku, z którym podróżował do Polski, Prus i Rosji, zdobywając w ten sposób wiedzę i szacunek do nauki. W służbie u różnych władców pozostawał do 1588 roku, kiedy wrócił do Stargardu, wkrótce zostając rajcą, potem podskarbisem, a w 1616 roku burmistrzem. W obliczu panującej zarazy Gröning wraz z żoną zapisali w testamencie dużą kwotę pieniędzy na fundację *Collegium Gröningianum*, otwarte dwa lata po jego śmierci, w 1633 roku, a później działające jako Gimnazjum. Odegrało ono ważną rolę w rozwoju miasta, stając się centrum jego życia intelektualnego. Wykładali w nim wybitni uczeni, którzy poświęcali się studiom w zakresie różnych dziedzin humanistyki, głównie historii, teologii i filologii klasycznej⁹⁸. Dwa lata po otwarciu placówka została jednak zniszczona przez wojska cesarskie, a reaktywowano ją dopiero w 1668 roku. Uczyli się w niej chłopcy pochodzenia szlacheckiego i mieszczańskiego⁹⁹. W 1712 roku przyjęto nowy regulamin Gimnazjum, uznający je za szkołę akademicką. Utworzono wtedy wydziały: teologii, filozofii, prawa

⁹⁷ B. Wachowiak, A. Kamiński: *Dzieje Brandenburgii - Prus...*, s. 485, 487, 490, 499.

⁹⁸ A. Majewska: *Laurus Gruningii – Peter Gröning i jego fundacja*, [w:] *Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy*, Stargard 2000, s. 55-63.

⁹⁹ B. Wachowiak, A. Kamiński: *Dzieje Brandenburgii - Prus...*, s. 537.

i matematyki, a w 1730 roku medycyny. Od 1788 roku była to jedna z trzech pomorskich szkół uprawnionych do przeprowadzania matur¹⁰⁰.

W 1653 roku zaczął się proces zastępowania legislatury pomorskiej regulacjami brandenburskimi, a od 1701 roku pruskimi. Umacniany przez kolejnych władców system absolutystyczny skutkowało narastaniem fiskalizmu państwowego, militaryzacją i znacznym wzrostem liczebności warstwy urzędniczej. W 1668 roku stolica Prowincji Pomorskiej została przeniesiona z Kołobrzegu do Stargardu, co stało się dla niego nową szansą rozwoju¹⁰¹. Trzy lata później rząd krajowy uruchomił w Stargardzie własną oficynę drukarską, która publikowała jego liczne rozporządzenia, ale też sprzyjała rozwojowi czytelnictwa¹⁰². Do połowy XVIII wieku kupiectwo stargardzkie nie wykazywało dużej aktywności, a wymiana towarowa miała głównie charakter lokalny. Pogłębiał się regres gospodarczy miasta. Przyczyniały się do tego działania wojenne lat 1655–1657, wojna północna (1700–1721) i wojna siedmioletnia (1756–1763)¹⁰³. Okres, w którym Stargard był stolicą brandenbursko-pruskiego Pomorza Tylnego (1668–1719) zaznaczył się pewnym ożywieniem budowlanym i umysłowym. Jednocześnie zachodziły poważne zmiany w zakresie struktury społecznej. Pierwsze miejsce sukcesywnie zajmowała warstwa urzędnicza. Reprezentowane przez nich państwo przejmowało kontrolę nad miastem i mieszczanami. Można przypuszczać, że właśnie urzednicy stanowili liczącą się grupę nabywczą na rynku stargardzkim, także w aptekach. Począwszy od 1719 do 1738 roku przenoszono do Szczecina urzędy: administracyjny, wojenno – skarbowy, sądy, kościelne władze konsystorskie. Z tego tytułu liczba mieszkańców spadła o kilkuset¹⁰⁴.

Upadek rzemiosła pobudził władze pruskie do reform. Po roku 1732, relatywnie do powrotu warunków pokojowej egzystencji i napływu ludności, stopniowo wzrastała

¹⁰⁰ J. M. Mazur: Stargard jako centrum pomorskiego pietyzmu, [w:] Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy, Stargard 2000, s. 117-124.

¹⁰¹ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu do 1945 r., Kołobrzeg 2013, s. 261.

¹⁰² B. Wachowiak, A. Kamiński: Dzieje Brandenburgii - Prus..., s. 56.

¹⁰³ H. Lesiński: Zarys dziejów..., s. 116-117.

¹⁰⁴ H. Lesiński: Zarys dziejów ..., s. 123.

ilość warsztatów rzemieślniczych. Zjawisko to dotyczyło głównie rękodzieła włókienniczego: tkactwa, pończosznictwa i kapelusznictwa. Niemały udział w odrodzeniu tych branż mieli hugenoci. Wobec wzrostu popularności (i zastosowania leczniczego) tytoniu jego uprawa i handel nabierały znaczenia ekonomicznego. Na przełomie XVII i XVIII dwóch plantatorów – hugenotów miało uprawy w 4 wsiach. Działo wówczas 7 kupców tytoniu. W 1786 roku naliczono sześciu tabaczników. Należy nadmienić, że jeszcze w XIX w. traktowano tytoń (palony lub zazywany w formie tabaki do nosa) jako środek leczniczy

Początek przemysłu stargardzkiego datuje się na lata 1782 i 1798, kiedy powstały pierwsze manufaktury pasów. Rozwojowi handlu w tym czasie sprzyjały, znane na terenie Pomorza i Wielkopolski, stargardzkie jarmarki. W szczególności czerwcowy-świętojański (sukno), wrześnieowy (wełna), grudniowy – kramarski i sześć jarmarków ukierunkowanych na bydło i konie. Do obsługi przyjezdnych służyły karczmy, zajazdy i szynkownie w liczbie 24¹⁰⁵.

W XVIII wieku w Stargardzie istniało 9 szpitali – przytułków, umożliwiających luteranom spełnianie religijnych powinności. Na ich charakter rzuca światło działalność pastora Johanna Wilhelma Zierolda (1669-1731), absolwenta Uniwersytetu w Lipsku, który w 1714 roku ufundował w Stargardzie sierociniec i kierował nim do końca swego życia, a ponadto sprawował posługę religijną w szpitalu¹⁰⁶.

W XVIII stuleciu narzędziem umacniania potęgi gospodarczej Prus stała się polityka celna w zakresie handlu solą, za którą od 1765 roku wysokie opłaty pobierali pruscy żołnierze w komorach celnych. Już elektorzy brandenburscy zakazywali wwożenia innej soli niż z Lüneburga, blokując import soli z ziem polskich. Jedynie mieszkańcom Szczecina zezwolono na sprowadzanie soli morskiej, z czego czerpali

¹⁰⁵ H. Lesiński: Zarys dziejów ..., s. 118-119.

¹⁰⁶ J. M. Mazur: Stargard jako..., s. 120.

oni duże zyski. Ludność Pomorza Środkowego natomiast otrzymywała sól z solanek kołobrzeskich¹⁰⁷.

Można pokusić się zatem o stwierdzenie, że w drugiej połowie XVIII wieku strategiczne znaczenie Stargardu dla Prus i Rzeczypospolitej nie malało. Pomimo, iż wiek XVIII nie należał do spokojnych, miasto dźwigało się z pogorzeli i ruin. Napływ osadników, także hugenotów, rozrost warstwy urzędniczej silnie poprawił zaludnienie miasta i tworzył wewnętrzny popyt na usługi i produkty. Reformy państwowe i wzmocnienie potencjału intelektualnego (*Collegium Groeningianum*) można odczytać jako pozytywny prognostyk miastotwórczy.

1.5. Industrializacja Stargardu a szansa jego rozwoju urbanizacyjnego

Wiek XIX przyniósł miastu niebywały skok urbanistyczny, demograficzny, przemysłowy i społeczny. W pierwszej połowie wieku umocniły się podstawy miejskiej gospodarki wczesnokapitalistycznej. W okresie wojen napoleońskich (1806-1813) Stargard nie ucierpiał, jeśli nie liczyć zamieniania kościołów w stajnie i lazarety, obciążania kontrybucjami oraz kosztami aprowizacji i furazu. Punktem zwrotnym w rozwoju miasta było otwarcie połączeń kolejowych (do Berlina w 1846 roku, do Poznania w 1848 roku, do Koszalina w 1859 roku, do Gdańska w 1870 roku, do Kołobrzegu w 1879 roku, do Piły w 1895 roku). Stargardzki węzeł kolei normalnotorowej osiągnął szybko największe znaczenie na Pomorzu¹⁰⁸, tym bardziej, że od 1895 roku został skomunikowany z siecią kolei wąskotorowej. Równoległe do inwestycji w drogi żelazne powstawała niezbędna infrastruktura w postaci peronów, dworców, magazynów i warsztatów naprawczych. W 1859 roku uruchomiono kolejowe warsztaty naprawcze zatrudniające początkowo 111 pracowników. Hale produkcyjne oświetlano gazem z otwartej trzy lata wcześniej gazowni miejskiej

¹⁰⁷ R. Gaziński: Prusy a handel solą w Rzeczypospolitej w latach 1772-1795, Szczecin 2007, s. 58.

¹⁰⁸ S. Szwałik: Dzieje kolei stargardzkiej 1846-2000, Stargard 2002, s. 172.

a maszyny i urządzenia napędzała maszyna parowa. 50 lat później warsztaty dawały pracę 850 pracownikom, aby w latach I wojny światowej zatrudnić 2211 robotników i urzędników¹⁰⁹.

Po roku 1857 powstały: odlewnie żelaza, miedziownia, wytwórnie kotłów parowych i papy dachowej, fabryka maszyn rolniczych. Właśnie w stargardzkiej wytwórni „narodziła się” papa bitumiczna – materiał budowlany znany szeroko poza Prusami. Pracowało kilka fabryk mydła, rafineria i wytwórnia oleju oraz trzy parowe tartaki. Gazownia miejska dostarczała gaz do celów oświetleniowych, grzewczych i napędowych. W Radzie Zawiadowczej Towarzystwa Akcyjnego Gazowego Oświetlenia Ulic zasiadał dr Mampe¹¹⁰, zaś umowę o dostawę gazu podpisywał ze strony magistratu aptekarz Eduard Gustaw Koerner¹¹¹. Już w dniu otwarcia (27 listopada 1856 r.) zapłonęły 172 latarnie. Pomimo konkurencji ze strony oświetlenia elektrycznego (od 1899 r.) dopiero po I wojnie światowej „wygrały” latarnie elektryczne. Osoby prywatne i firmy zużywały coraz większe wolumeny gazu: w 1857 roku – 12.000 m³, w 1884 roku – 457.000 m³, w 1899 roku – 893.000 m³, a w 1944 roku – 4.397.000 m³¹¹².

W pierwszej połowie XIX stulecia (1835) powstała wytwórnia Wódek i Likierów F. J. Mampego, której wyroby szybko zdobyły popularność na terenie Pomorza i Prus. Były też eksportowane do innych krajów oraz zdobywały nagrody na międzynarodowych wystawach.¹¹³

Poprawie warunków bytowych i rozwojowi gospodarczemu służyło uruchamianie kolejnych ważnych instytucji miejskich. W 1870 roku otwarto pierwszy szpital odpowiadający ówczesnym normom szpitalnictwa i uwzględniający postępy nauk medycznych, a dziesięć lat później nowoczesny szpital miejski przy obecnej

¹⁰⁹ E. Olszewski: Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Stargardzie 1859-2000,[w:] ”Stargardia”, t. III, 2003, s. 459-460.

¹¹⁰ J. Aniszewska: Gazownia w Stargardzie 1856-2001, Stargard 2001, s. 13.

¹¹¹ J. Aniszewska: Gazownia..., s. 18.

¹¹² J. Aniszewska: Gazownia ..., s. 5-26.

¹¹³ J. L. Jurkiewicz: Stargard...s. 148.

ul. Wojska Polskiego z kompleksem budynków pomocniczych i werandami do leczenia klimatycznego. W 1890 roku powstała pierwsza rozdzielnia elektryczna, a w latach 1896-1897 sieć wodociągowo – kanalizacyjna i oczyszczalnia ścieków. Szybko wzrosła liczba mieszkańców – od 8.200 w 1820 roku do 27.000 w roku 1900. Dynamika wzrostu ludności była wysoka i plasowała Stargard na drugim miejscu (po Szczecinie) na Pomorzu Zachodnim¹¹⁴.

Wiek XX przyniósł stargardzianom skutki dwóch wojen światowych. O ile ta pierwsza zebrała ofiary (także wśród mieszkańców Stargardu) na morzach, w powietrzu i na polach bitewnych Francji, Rosji oraz Galicji, to miastu dała popyt na całą gamę produktów i usług. Druga zaś przyniosła ruinę miasta, opuszczenie domostw i cierpienia, a także zmianę przynależności państwowej.

Od początku tego wieku inwestowano w budynki szpitalne, co należy tłumaczyć rolą, jaką miastu wyznaczyły pruskie władze wojskowe – bazy szpitalnej w czasie ewentualnej wojny. W 1910 roku wzniesiono kolejny oddział w obrębie szpitala miejskiego, a w latach 1911-1912 powstały trzy gmachy przy wylocie z miasta w kierunku Pyrzyc¹¹⁵. Okazały budynek szpitalny wzniosła także w 1908 roku rodzina Karowów – miejscowych właścicieli młynów. Ich zasługi zostały wkrótce uhonorowane poprzez nadanie jednej z ulic nazwy Karowsche Strasse. Niebawem (w 1922 r.) Karowowie wybudowali nowoczesny młyn zbożowy. Szkoły i inne budynki użyteczności publicznej przewidziano na lazarety na wypadek wojny. W okresie I wojny światowej (także po niej, bo do 1920 roku) funkcjonował w mieście obóz jeniecki (głównie dla żołnierzy armii rosyjskiej). Podczas II wojny światowej Stargard był natomiast siedzibą obozu jenieckiego Stalag II D.

W latach 1916–1922 dokonano rozbudowy kolejowych warsztatów naprawczych powiększając ich powierzchnię prawie dwukrotnie, a rok później przemianowano je na Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego (*Reichsbahn Ausbesserungswerk Stargard*).

¹¹⁴ J. Stuch: Rozwój demograficzny Stargardu w latach 1846 – 1870, [w:] Stargardia t. III, 2003, s. 281.

¹¹⁵ E. Olszewski: ABC Stargardu Szczecińskiego, 1997, s. 44.

Po szczecińskiej stoczni znajdowały się one na drugim miejscu listy największych firm przemysłowych Pomorza Zachodniego. W czasie II wojny światowej zakłady te służyły machinie wojennej hitlerowskich Niemiec, a siłę roboczą stanowili częściowo (500–2000 osób) jeńcy wojenni¹¹⁶.

Widowym do dziś śladem rozwoju urbanistycznego miasta są osiedla i budynki użyteczności publicznej powstałe do 1945 roku. W latach 1923-1927 wybudowano tzw. osiedle urzędnicze w okolicach szosy szczecińskiej. W następnych latach (1925-1927) powstało osiedle wojskowe przy obecnej ul. 11 Listopada. W 1901 roku wzniesiono okazały, neogotycki budynek obecnego Urzędu Miejskiego. Na Przedmieściu Pyrzyckim wybudowano w latach 1908-1911 kompleks budynków gimnazjum żeńskiego im. Królowej Luizy¹¹⁷. Przy obecnej ul. Szczecińskiej w 1927 r. rozpoczęła działalność nowoczesna kryta pływalnia i korty tenisowe.

Do roku 1939 ludność grodu nad Iną powiększyła się do 39.760 obywateli. Na wzrost demograficzny wpłynął nie tylko prosty przyrost urodzeń i wydłużenie średniej długości życia, ale także inne czynniki. Od wiosny 1919 roku (w czasie Powstania Wielkopolskiego) w mieście osiadała grupa Niemców z byłego Księstwa Poznańskiego. Stałą pracę znajdowali w Stargardzie robotnicy różnych specjalności, głównie w dużym i ciągle rosnącym sektorze przemysłowym¹¹⁸

Działania II wojny światowej dotarły do miasta dopiero w połowie 1944 roku, kiedy alianci pierwszy raz zbombardowali pobliskie lotnisko w Kluczewie. 22 stycznia 1945 roku wydano rozkaz ewakuacji ludności Pomorza. W nocy z 20 na 21 lutego lotnictwo sowieckie dokonało największego od początku wojny nalotu na węzeł kolejowy, obiekty wojskowe i Starówkę Stargardu. Od 1 do 3 marca trwały bombardowania. Dzień po sowieckich bombardowaniach, 4 marca, niemiecki garnizon

¹¹⁶ Olszewski E.: Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Stargardzie 1859-2000.[w:] Stargardia, t. III, 2003, s. 460 – 461.

¹¹⁷ J. L. Jurkiewicz: Dzieje Stargardu...s. 121.

¹¹⁸ W Stargardzie powstało dla tej grupy osiedleńców modułowe osiedle (Siedlung).

skapitulował a miasto zajęła Armia Czerwona.¹¹⁹. Trwał *exodus* ludności cywilnej, zwycięzcy rozpoczęli metodyczną grabież, podpalenia i burzenie budynków. Stare dzielnice Stargardu spłonęły lub legły w guzach. W aspekcie urbanistycznym i cywilizacyjnym Stargard prawie znalazł się w sytuacji sprzed 310 lat. Nastąpił kolejny, dwudziestowieczny, „*finis Stargardiae*”.

Tak więc, od lokacji miasta w czerwcu 1243 (1253) roku do zakończenia II wojny światowej w marcu 1945 roku minęły prawie 702 (692) lata. W ciągu siedmiu wieków Stargard znajdował się w zasięgu oddziaływania dwóch organizmów państwowych. Ponad 400 lat (do pokoju w Osnabrueck w 1648 roku) Stargard był w Księstwie Pomorskim należącym do rodu Gryfitów, a pozostały okres – we władzy Brandenburgii – Prus. Prusy, w aspekcie prawnym, skończyły byt w 1947 roku. Otoczenie prawne i praktyka dworu książęcego, polityka stanów pomorskich, a nade wszystko przepisy wewnętrzne stanowione przez Radę Miejską, organizowały ład prawny respektowany przez mieszkańców Stargardu w okresie współpracy z organizacją hanzeatycką, niemalże tożsamym z początkowym, trwającym cztery wieki, okresem wybijania się miasta na pozycję republiki miejskiej i umacniania jej. Pomimo załamania się organizmu miejskiego wskutek strat ludzkich i materialnych będących efektem wojny trzydziestoletniej, Stargard w pełni wykorzystał koniunkturę swojej stołeczności i na początku XIX wieku znów znalazł się na drugiej pozycji wśród miast pruskiego Pomorza. Do 1945 roku sukcesywnie tę pozycję umacniał.

¹¹⁹A. Bierca, K. Downar, A. Golisz-Wollek, B. Kuszela, E. Olszewski: (kolegium red.): Stargard moje miasto - meine Stadt, Stargard 2005, s. 10-11.

2. „Hanzeatycki” ustrój aptekarstwa w Stargardzie

Brak źródłowych wiadomości o początkach zaopatrywania w środki lecznicze mieszkańców Stargardu skłania do przyjęcia ostrożnej hipotezy, że kształtowało się ono tak samo, jak w innych pomorskich miastach hanzeatyckich, zwłaszcza w Kołobrzegu, Lubece i Stralsundzie, z którymi miasto utrzymywało kontakty handlowe, a także Gdańsku. Prawie do końca XVII wieku w pomorskich miastach hanzeatyckich zauważyć można podobieństwo w formach erygowania aptek (przywileje nadawane przez silne i wpływowe rady miejskie), własności pomieszczeń aptecznych i znajdujących się w nich ruchomości, aptecznych ordynacjach i taksach, a przede wszystkim w zakładaniu aptek radzieckich (należących do rad miejskich i zasilających ich budżety swymi dochodami). W miastach Pomorza Zachodniego podobny był też wpływ reformacji na lecznictwo. Po przejęciu majątku kościelnego (co w Stargardzie nastąpiło, jak wspomniano, w 1534 r.) rady miejskie musiały wziąć na siebie obowiązek opieki zdrowotnej i walki z epidemiami, zatrudniając fizyka miejskiego. W jego gestii znajdował się też nadzór nad aptekami¹²⁰.

2.1. Charakterystyka ogólna

Mimo, iż rady miejskie w połowie XVI wieku utraciły na rzecz księcia lub innego władcy uprawnienia do nadawania przywilejów aptecznych, to jednak posiadały inne instrumenty skutecznego wpływu na ustrój i bieżące funkcjonowanie aptecznych oficyn. Można tu zaliczyć działalność urzędników magistratu, jakimi byli fizycy miejscy nadzorujący apteki poprzez ordynki i taksy, a kontrolujący je poprzez rewizje planowe i nadzwyczajne. Fizycy miejscy byli wyposażeni w szereg uprawnień

¹²⁰ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu..., s. 216.

nadawanych im przez radę miejską, na przykład nadzorowali cyrulików, łąźnie, akuszerki i prostytutki.

Ordynki i zarządzenia reformujące apteki danego miasta stanowiły ważny element bieżącego stymulowania działalności aptek. Już w 1613 roku Rada Miejska w Kołobrzegu wydała drukiem skrót taksy¹²¹. Jak wcześniej podano, pełna taksa apteczna dla Stargardu została opracowana w 1620 roku.

Silna pozycja rad miejskich wynikała nie tyle z samego faktu przynależenia danego miasta do Hanzy, ile z siły kapitału zasiadających w radach patrycjuszy, zazwyczaj pochodzenia niemieckiego, i z zasobności kas miejskich zasilanych nie tylko przez cechy i bractwa, ale też czerpiących zyski z opłat celnych i gospodarki agrarnej w okolicznych wsiach.

Niewątpliwie aspiracje magistratów wszystkich miast hanzeatyckich początkowo szły w kierunku podporządkowywania sobie aptek poprzez sterowanie pułapem cen medykamentów oraz ustalaniem standardów postępowania fachowego. Nastawienie to zmieniło się na bardziej merkantylne po 1500 roku, kiedy zwiększył się popyt na korzenie zamorskie ze strony zamożnych mieszczan i okolicznej szlachty, a aptekarze wyraźnie bogacili się. Rada Miejska Stargardu szukając sposobów na zasilanie kasy miejskiej dochodami z tego tytułu, podjęła starania o uruchomienie własnej apteki.

Charakterystyczną cechą aptek erygowanych przez magistraty w pomorskich miastach hanzeatyckich (czyli aptek radzieckich zwanych w południowych Niemczech miejskimi) był ich status majątkowy; gdyż lokal i wyposażenie przejściowo należały do Rady Miejskiej. Taki stan utrzymywał się w Gdańsku przez 26 lat (1527-1553), w Kołobrzegu ponad 26 lat (przed 1585 do 1618 roku, a więc do wybuchu wojny trzydziestoletniej), a w Stargardzie ponad 64 lata (ok. 1580-1644, a więc także do końcowych lat wojny trzydziestoletniej). Z czasem rady decydowały się na odsprzedanie swych aptek dotychczasowym dzierżawcom lub wdowom po dawnym

¹²¹R. Meissner: Eine Norddeutsche Apotheke des 16-Jahrhunderts, 1908, s. 342-352.

dzierżawcy. Dwustronne zobowiązania między aptekami a magistratami pozostawały w mocy¹²², a placówki apteczne zachowywały dotychczasowe nazwy.

Szczególne znaczenie dla ustroju aptekarstwa stargardzkiego miało wprowadzenie w 1620 roku – już wspomnianej – taksy aptekarskiej. To oznaczało, że na początku XVII wieku ceny leków były przez stargardzkich aptekarzy zawyżane. Należy podkreślić, że taksę aptekarską ustanowiono w Stargardzie przed innymi miastami hanzeatyckimi regionu pomorskiego (w Toruniu taksę wprowadzono w 1623 roku, w Szczecinie w 1625¹²³, w Kołobrzegu pełną taksę w 1634, a w Stralsundzie dopiero w 1673 roku¹²⁴).

Zdarzało się, że zamożni aptekarze piastowali godność burmistrza. Była to funkcja prestiżowa, lecz bezpłatna, dlatego powierzana bogatym patrycjuszom. Z kolei aptekarz David Blindow został wybrany na burmistrza tego miasta w 1724 roku¹²⁵.

2.2. Aptekarze

Historyczne wzmianki o pierwszych aptekarzach w Stargardzie są fragmentaryczne i z trudem pozwalają na odtworzenie ich działalności. Ich nazwiska, a niekiedy udokumentowane pochodzenie, wskazują, że byli oni w większości Brandenburczykami. Wprawdzie stosunki między Księstwem Pomorskim a Marchią Brandenburską nie układały się dobrze, jednak nie miało to wpływu na migrację czeladników aptekarskich i aptekarzy do zamożnego i dynamicznie rozwijającego się miasta. Według relacji Włocha Fulvio Ruggieriego, jeszcze w połowie XVI wieku

¹²²APS Akta miasta Stargard 6002, Vergleich zwischen der Stadtgemeinde Stargard... und Eigentuermer der

Ratsapotheke Hernn Stadtrat Koester usw. 25. 04/3.05.1910 r.

¹²³Reformatio Pharmacopoliorum Stetinensium, Stettin1625.

¹²⁴St.A. Rep.40 VI Nr.83.

¹²⁵G. Kratz.: Mildten Stiftungen in Stargard,Stargard1864, 374.

mieszkańcy Brandenburgii żyli bowiem na niskim poziomie w domach zbudowanych przeważnie z gliny i usytuowanych w miastach, których stan sanitarny był zły¹²⁶.

Pierwszym znanym aptekarzem stargardzkim był „magister apotecarius Jacobus de Nova Stargardia”, który 28 kwietnia 1464 roku został wpisany do akt miejskich Poznania w związku z dokonaną czynnością prawną¹²⁷. W tym samym stuleciu odnotowano Hansa Sydowa jako aptekarza – urzędnika Rady Miejskiej Stargardu¹²⁸. W 1487 roku był on współfundatorem ołtarza Wszystkich Świętych dla kolegiaty mariackiej. Prawo patronatu nad ołtarzem było dziedziczne, a po wymarciu rodzin fundatorów miało przypadać kościelnym prowizorom¹²⁹.

Recepty zapisane ręką Michaela Schonenbassego¹³⁰ jako glosa na czterech znanych inkunabułach aptekarskich i medycznych mogą wskazywać na działalność tego lekarza w Stargardzie w pierwszej połowie XVI w. Nie wiadomo, czy prowadził aptekę, chociaż dopiski na dziele farmaceutycznym mogły tego dowodzić. Równie dobrze mógł wytwarzać leki w zaciszu swego domu na użytek własnej praktyki lekarskiej.

Z kolei w latach trzydziestych XVI wieku w nieokreślonej stargardzkiej aptece pobierał nauki słynny aptekarz z Coburga Cyriacus Schnauss (1512–1572). Po powrocie z terminowania w aptekach Bambergu, Szczecina (1526) i Stargardu, założył w 1538 roku w rodzinnym mieście Aptekę „Pod Strusiem”¹³¹. Był on gorącym zwolennikiem nauk Marcina Lutra. Założył pierwszą w Coburgu drukarnię, w której tłoczył traktaty religijne i własne utwory literackie. Udalo mu się uwiecznienie, o które zabiegał. Do dziś jego podobizny widnieją na frontonie Hof – Apotheke i na medalu

¹²⁶ B. Wachowiak, A. Kamiński, *Dzieje Brandenburgii-Prus...*, 288-290.

¹²⁷ K. Kaczmarczyk: *Akta radzieckie pootnańskie*, Poznań 1925, s. 371.

¹²⁸ J. Boehmer: *Geschichte der Stadt Stargard i. Pommern*, Stargard 1903, s. 310.

¹²⁹ J. Boehmer: *Geschichte der Stadt Stargard i. Pommern*, Stargard 1903, s. 356.

¹³⁰ M. Spadowski: *Inkunabuły dawnych bibliotek stargardzkich*, „Stargardia”, t. VIII, 2013, s. 79.

¹³¹ E. Huwer: *Das Deutsche Apotheken – Museum*, Regensburg 2006, s. 252.

z 1563 roku¹³². Na sztychu z 1565 roku jest przedstawiony w bogatym stroju w pozycji klęczącej na przewróconym moździerz w swojej aptece¹³³.

Samo zjawisko przemieszczania się czeladników aptekarskich z miasta do miasta, mające na celu poszerzenie wiedzy i doskonalenie umiejętności zawodowych, było ogólnie przyjętą praktyką, zakończoną uzyskaniem pisemnego świadectwa dobrze wykonywanej pracy. Ostatecznie wędrówka czeladnika kończyła się złożeniem przed starszymi cechu dzieła mistrzowskiego (*Meisterstueck*) i przysięgą. Będzie ona przedstawiona dalej na przykładach czeladników terminujących w Stargardzie w wiekach XVII i XVIII¹³⁴.

Być może z tej samej stargardzkiej apteki, w której terminował Schnauss, pochodził odlany w 1523 roku gotycki moździerz, który do 1945 roku znajdował się w muzeum w Stargardzie (fot.1)¹³⁵. Zlecenie ludwisarzowi odlania okazałego moździerza było materialnym znakiem potwierdzającym otwarcie lub przeniesienie apteki i podkreślającym pozycję aptekarza. Odpowiednio wyeksponowany w izbie ekspedycyjnej (oprócz funkcji użytkowej) miał manifestować wysoki status społeczny aptekarza – patrycjusza¹³⁶.

Podwójną rolę w aptekarstwie stargardzkim odegrał doktor Ambrosius Scala (ur. ok. 1505 roku w Fünsterwalde)¹³⁷. Ten profesor sztuki medycznej i w 1539 roku rektor Uniwersytetu w Greifswaldzie pełnił w latach 1542 – 1546 obowiązki stargardzkiego fizyka miejskiego, będąc jednocześnie lekarzem przybocznym księcia pomorskiego Barnima IX. Jako fizyk miejski Scala odpowiadał za walkę

¹³² E. Huwer.: *Das Deutsche Apotheken...*, s. 253.

¹³³ W.- H. Hein: *Die deutsche Apotheke*, drzeworyt Mathiasa Zuendta z Norymbergi, Stuttgart 1960, s. 48.

¹³⁴ W 2017 r. do Urzędu Miasta w Stargardzie dotarli czeladnicy z Niemiec celem potwierdzenia pobytu w sztambuchach i rozpoznania w możliwości praktyki budowlanej. We Francji także istnieje rozbudowana infrastruktura dla wędrownych czeladników. W Tours można zwiedzać bogate Musée du Compagnonnage, które prezentuje majstersztyki wykonane przez wyzwających się czeladników w rzemiosłach pracujących w: drewnie, kamieniu, metalu, skórze, tekstyliach, żywności. Ponadto eksponuje ono szeroką gamę dokumentów i zabytków związanych z pracą i życiem wspólnotowym rzemieślników.

¹³⁵ Negatyw wykonany 25 czerwca 1936 r. znajduje się w Muzeum Narodowym w Szczecinie, 7799, poz. XXI/8346, niewykluczone, że moździerz jest obecnie elementem zbioru muzealnego jednego z uniwersytetów medycznych w Polsce.

¹³⁶ A. Stabrawa: *Moździerze aptekarskie w krakowskich zbiorach muzealnych*, Kraków 1974, s. 25.

¹³⁷ K. Bethe, *Stettiner Stadtphysici*, "Monatsblätter..." 46 Jg., 1932, s. 72.

z epidemiami, ale ponadto musiał wywierać przemożny wpływ na funkcjonowanie aptek. Jego podwójna rola wynikała z tego, że sam był właścicielem apteki w mieście. Pośrednią wiadomość o tym fakcie przynosi list, który skierował do księcia szczecińskiego w 1550 roku, będąc już ponad trzy lata szczecińskim fizykiem miejskim¹³⁸. Epistoła była w istocie skargą na Radę Szczecina, która nie zezwalała A. Scali na otwarcie apteki, mającej być rekompensatą za oficynę zlikwidowaną (ewentualnie sprzedaną) w Stargardzie.

Kilkuletni pobyt lekarza europejskiej sławy w Stargardzie jest intrygujący. Przypadł on na okres dążeń emancypacyjnych Księstwa Pomorskiego wobec Brandenburgii. Z tej perspektywy ściągnięcie na dwór księcia Barnima IX utytułowanego medyka wydaje się być nieprzypadkowe. Marchia Brandenburska zareagowała na próby uniezależnienia Pomorzian wrogą wobec nich polityką gospodarczą, stosując takie rozwiązania, które odcinały ich od zaplecza na ziemiach polskich i umożliwiały pobór maksymalnych opłat celnych za towary sprowadzane z Rzeszy. Stargard dotkliwie odczuwał tę wojnę handlową, a sytuacja bytowa jego mieszkańców pogarszała się¹³⁹. W tym kontekście Scala przeniósł się do Szczecina, miasta portowego dysponującego możliwościami swobodnego handlu, szukając korzystniejszego zatrudnienia. Przypadek A. Scali – lekarza będącego właścicielem apteki – nie był odosobniony¹⁴⁰.

Z 1567 roku pochodzi wiadomość, że aptekarz Eberhard Vogelsang, według *Wiesenburg von 1567*, posiadał w mieście dwie posesje¹⁴¹. Ponieważ ówczesne przywileje aptekarskie były przypisane do konkretnej własności gruntu, można stąd

¹³⁸ E. Jendreyczyk: Die Stettiner Apotheken im 16. und 17. Jahrhundert, Monatsblatter, 40 Jg., 1926. s. 12. Szczeciński magistrat toczył z A. Scalą niezrozumiałą grę. Najpierw zaangażował go na fizyka miejskiego zgodnie z literą przywileju aptecznego dla B. Fuchsa z 1544 roku, a potem utrudniał mu i wręcz uniemożliwiał otwarcie apteki.

¹³⁹ B. Wachowiak, A. Kamiński, Dzieje Brandenburgii-Prus..., s. 98-99.

¹⁴⁰ Jendreyczyk E.: Das älteste pommersche Apothekenprivileg, "Apotheker Zeitung", 1921, s. 21.

¹⁴¹ R. Falck: Stargarder Buerger aus dem Jahre 1567, "Monatsblatter", Jg. 1929, H. 11, s. 165-172.

wywodzić także własność czy dzierżawę apteki. E. Jendreyczyk potwierdza obecność tego mieszczanina także w roku 1577¹⁴².

Z kolei w 1565 roku aptekarz stargardzki Daniel Schiltberger został wpisany do księgi prawa miejskiego Gdańska¹⁴³. Ile lat praktykował w mieście nad Iną i skąd pochodził jego kapitał na zakup działki i urządzenie erygowanej w Gdańsku apteki - nie wiadomo. Powyższe informacje wskazują na to, że w pierwszej połowie XVI wieku funkcjonowała w mieście przynajmniej jedna apteka. Ponadto dowodzą podobieństw czynności aptek i statusu aptekarzy w Stargardzie i Gdańsku.

Wyraźny wpływ na funkcjonowanie aptek stargardzkich wywarł inny fizyk miejski – doktor David Herlitz, znany jako Herlicius (1557-1636)¹⁴⁴. Był postacią do tego stopnia wybitną i wpływową, że należy mu poświęcić więcej uwagi. Zajmował się wszystkimi dziedzinami ówczesnego życia umysłowego, oprócz prawa. Był więc profesorem matematyki na Uniwersytecie w Greifswaldzie (od 1585 roku), pełnił tam funkcje dziekana i rektora, przez znaczną część życia uprawiał astronomię i astrologię, pisał poezje i rozprawy z dziedziny poetyki, zajmował się filozofią i historią. Jako lekarz pełnił funkcję fizyka miejskiego w Prenzlau, Anklam, Lubece i dwukrotnie w Stargardzie w latach 1598-1606 i 1614-1636, a więc do śmierci¹⁴⁵. W okresie jego pierwszego stargardzkiego fizykatu został wydany w roku 1598 „Ordynek zaraźny” („*Pestilenzordnung*”)¹⁴⁶. Ten zbiór zaleceń i recept, mających zapobiegać i leczyć zarazę, autor dedykował: „... dla dobra ubogich i bogatych, na prawdziwej podstawie lekarskiej nauki, czcigodnej i przemądrej Radzie, takż całym światnemu mieszczaństwu w Nowym Stargardzie nad Iną na Pomorzu”. Omówienia tego ordynku zakaźnego dokonujemy w innym miejscu¹⁴⁷. David Herlicius skutecznie kształtował

¹⁴² MAH S-108, teczka D 112/06, E. Jendreyczyk: List do D. Haarsa z pocz. stycznia 1952 r.

¹⁴³ A. Drygas: *Aptekarstwo gdańskie 1399-1939*, Wrocław 1983, s. 43, Ten nieprzeciętny syn Hygei osiedlił się na Długim Targu w Gdańsku. W 1580 r. zredagował takse na leki z własnej apteki, a w 1597 r. ułożył projekt ustawy aptekarskiej Gdanska.

¹⁴⁴ W. Schoenefeld: David Herlicius weiland Stadtphysikus..., „*Monatsblaetter*”, 1930, s. 150.

¹⁴⁵ Schoenefeld W. David Herlicius weiland Stadtphysicus... s.150.

¹⁴⁶ Kieler Universitaetsbibliothek, 15 med. 16 Ke 361, D. Herlitz: *Pestilenz Ordnung*, Stettin 1598.

¹⁴⁷ Vide aneks: Recepty D. Herlitz z 1598.

funkcjonowanie aptek nie tylko poprzez kontrole, będące atrybutem sprawowanego przezeń urzędu lekarza miejskiego. On także był autorem, wspomnianej już, taksy aptekarskiej opracowanej w 1620 roku¹⁴⁸.

W pierwszej połowie XVII wieku, z różnym powodzeniem, działały w mieście dwie apteki. Oprócz omówionej poniżej Apteki Radzieckiej, aptekę przy ulicy Szewskiej prowadził Peter Barts (w 1627 roku). Z tej placówki z czasem powstała Apteka „Pod Żłotą Gwiazdą”. Prawdopodobnie jeszcze wtedy nie nosiła tego godła, umieszczonego w późniejszych latach.

Inny charakter ma wzmianka o Sydonii, pochodzącej ze znanego, pomorskiego rodu szlacheckiego von Borck, która według protokołów sądowych została posądzona o czary i rzucenie klątwy na książęcy ród Gryfitów i która nabywała w jednej ze stargardzkich aptek ziele *Mercurium*¹⁴⁹ Według M. Rejewskiego¹⁵⁰, pod określeniem ziela Merkurego kryją się trujące rośliny z rodziny wilczomleczowatych (w Polsce występuje ponad 20 gatunków). Jakkolwiek Sydonia nie posiadała wykształcenia akademickiego (wówczas niedostępnego dla kobiet) jednak była odczytana i знаła sztukę destylacji za pomocą alembiku. Sydonia von Borck (1545 lub 1548 – 1620) została ścięta i spalona¹⁵¹.

2.3. Apteka Rady Miejskiej

W porównaniu z aptekami istniejącymi w polskich miastach, niezwykle był status stargardzkiej Apteki Radzieckiej (*Ratsapotheke*). Jej założenie było wyrazem przedsiębiorczości Rady Miejskiej Stargardu. Chociaż w XV i XVI wieku pochodzące z opłat w wadze miejskiej, komorze celnej na Inie, karczmie celnej w Inoujściu, z nieruchomości ziemskich (w XV wieku ich areał wynosił ponad 1000 łanów)

¹⁴⁸ W. Schoenfeld: David Herlicius weiland Stadtphysicus...

¹⁴⁹ B. Frankiewicz: Sydonia, Szczecin 1998, s.12.

¹⁵⁰ M.Rejewski: Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich, Warszawa 1996, s. 106.

¹⁵¹ B. Frankiewicz: Sydonia...

dochody kasy miejskiej były znaczne, potrzeby komunalne wzrastały i wymuszały pozyskiwanie nowych źródeł finansowania. Szukając ich, rajcowie wzorem innych miast hanzeatyckich postanowili wystarać się u księcia o przywilej na aptekę radziecką¹⁵². Wcześniej własne apteki założyły rady miejskie m.in.: Gdańska (1527-1553)¹⁵³, Greifswaldu (1551 r.)¹⁵⁴ i Barth (1575 r.)¹⁵⁵. Jako oficjalną motywację podczas ubiegania się o dokument ustanawiający miejską aptekę w Stargardzie podano, że istniejące tu dwie oficyny tak podupadły w swej fachowości, że zeszyły na handel *praetiosa et exotica* tj. perłami, kamieniami szlachetnymi i ambrawą. Krytykę aptek handlujących głównie lekami cennymi i egzotycznymi, a więc bardzo drogimi, można interpretować jako wyraz troski rajców o zdrowie ubogich mieszkańców miasta, którzy nie mieli dostępu do tanich medykamentów. Prawdopodobnie *Ratsapotheke* powstała około 1550 roku¹⁵⁶. Usytuowano ją przy rynku, w sąsiedztwie fizykatu miejskiego – siedziby urzędowego lekarza miejskiego. Spłonęła w pożarze miasta w 1584 roku.

Na powstanie Apteki Radzieckiej złożyły się także ważne przyczyny natury ogólnej zachodzące na całym obszarze Świętego Cesarstwa Rzymskiego. Z jednej strony uznanie przez stany pomorskie (Trzebiatów 1534 rok) luteranizmu za oficjalną religię spowodowało przejęcie przez świeckie władze municypalne szeregu funkcji sprawowanych dotychczas przez instytucje katolickie. Wśród tych funkcji znalazł się nadzór nad aptekami i prowadzenie własnej apteki przez Radę Miejską. Przyjęcie nowej konfesji nie odbywało się łagodnie, lecz często w trybie pełnym emocji. Na przykład, 20 sierpnia 1524 roku mieszczanie stargardzcy przegnali z miasta biskupa kamieńskiego przybyłego na synod kościelny prowincji pomorskiej. Ponadto w 1532 roku stargardzianie usunęli zakonników – augustianów z miasta przejmując

¹⁵²R. Schmitz: *Geschichte der Pharmazie I*, Eschborn 1998, s. 542. Miasta północnoniemieckie tworzyły apteki radzieckie będące własnością rad miejskich, zaś miasta południowoniemieckie erygowały zazwyczaj apteki miejskie oparte na własności aptekarskiej i przywileju rady.

¹⁵³A. Drygas.: *Aptekarstwo gdańskie 1399-1939...*, s. 23.

¹⁵⁴M. Wehrmann.: *Zur Geschichte der Apotheken in Pommern*, "Monatsblaetter", 1892, s. 135.

¹⁵⁵J. von Buellow: *Geschichte der Apotheke in Barth*, "Baltische Studien", 1880, s. 163.

¹⁵⁶F. Boehmer: *Die Geschichte von Stargard im Mittelalter*, Stargard 1903, s. 112.

zabudowania i majątek klasztoru¹⁵⁷. Z drugiej strony negatywne zjawiska w obrocie korzeniami zamorskimi (zanieczyszczenia, niska jakość, zafałszowania, zatrucia) na obszarze Cesarstwa, w tym także na Pomorzu Zachodnim, przyczyniły się do wydania regulacji prawnych przez Reichstag w postaci uchwał z 1530 i 1548 roku. Pierwszy ordynek „o reformacji dobrej policji” zawierał regulacje podstawowe, będące reakcją cesarza Karola V na rozszerzający się proceder fałszowania przypraw i lekarstw.

Ustawy z 1548 roku nie tylko powtarzały stary ordynek, ale także zawierały niezwykle istotny rozdział „ O aptekach”, który przyczyniał się do reorganizacji działalności aptek w księstwach wchodzących naówczas w skład Świętego Cesarstwa Rzymskiego¹⁵⁸. Zamierzenie powiodło się i w 1620 roku rajcowie pisali o Aptece Radzieckiej, że: „... ciało stargardzkich aptek stwierdza, że w całym księstwie nie ma drugiej podobnie prosperującej”¹⁵⁹.

W 1621 roku *Ratsapotheke* uzyskała przywilej książęcy o charakterze *privilegium exclusivum*, co jeszcze bardziej wzmocniło jej pozycje ekonomiczną. Na mocy tego dokumentu każdy kolejny właściciel apteki (najczęściej także gruntu, na której była usytuowana) miał wyłączne prawo realizowania zleceń na leki autorstwa fizyka miejskiego. Posiadał on także uprawnienie do sprzeciwu wobec próby uruchomienia nowej apteki w mieście. Dodatkowo – pozostałe apteki miały być „wygaszone”. Przywilej wyłączności (*privilegium exclusivum*) uzyskał wcześniej dla swej Apteki Radzieckiej magistrat gdański, było to w 1527 r.. W XVII wieku podobne dokumenty obowiązywały ponadto w: Kołobrzegu (1618), w Koszalinie (1621) i w Słupsku (1710). Powyższe może świadczyć nie tylko o przenikliwości i dalekowzroczności stargardzkich władz municypalnych i fizyka miejskiego, ale także dowodzić ich skuteczności w budowaniu monopolu magistratu na powiązanym z handlem morskim i wysoce komercyjnym rynkiem aptecznym Stargardu.

¹⁵⁷ J. L. Jurkiewicz: Dzieje Stargardu..., s. 89.

¹⁵⁸ MAH (biblioteka Muzeum) Jendreyczyk E.: List do Dietricha Haarsa, 1952 r.

¹⁵⁹ Aus der Geschichte der Rats-und Loewen-Apotheke zu Stargard i. Pom. [w:] Heimatkalender fuer den Kreis Saatzig, Stettin 1933, s. 77.

Zapewne inspiracja do pozyskania od księcia Bogusława XIV przywileju wyłączności dla Apteki Radzieckiej¹⁶⁰ pochodziła od Davida Herliciusa. Nie wykluczone, iż starania czynił osobiście, gdyż był znany na szczecińskim dworze księcia Bogusława XIV. Na mocy przywileju wyłączności dla *Ratsapotheke*, nadanego 6 października 1621 roku, pozostałe apteki stargardzkie musiały zaprzestać działalności¹⁶¹. Zatem obrany cel, czyli pełna monopolizacja miejskiego obrotu aptecznego w rękach rady miejskiej, był aż nadto widoczny.

Ten sam mechanizm monopolizacji rynku aptecznego realizowano w innych miastach pomorskich. W Kołobrzegu aptekarz Wawrzyniec Treder otrzymał przywilej wyłączności od księcia Ulryka w dniu 1 listopada 1618 roku, a jego potwierdzenie wydał książę Bogusław XIV w dniu 14 sierpnia 1624 roku¹⁶². W Koszalinie na mocy przywileju Fryderyka Wilhelma I z roku 1685 Książęco-Biskupia Apteka Dworska otrzymała wyłączność jako „królewsko uprzywilejowana Apteka Radziecka”¹⁶³.

Podobnie postąpiła Rada Miejska Gdańska, otrzymując w roku 1527 od króla Zygmunta I uprzywilejowanie apteki miejskiej¹⁶⁴, likwidujące (a właściwie spychające do działalności pokątnej) pozostałe. Jednakże ekskluzywne uprzywilejowanie apteki radzieckiej w Gdańsku nie trwało zbyt długo, bo tylko do 1558 roku.

Dawid Herlicius działał dalekowzrocznie na niwie aptekarstwa stargardzkiego wywierając naciski na obu książąt pomorskich. Pismem z 17 grudnia 1622 roku do ówczesnego księcia szczecińskiego Bogusława XIV wstawiał się za Joachimem Bergemanem „Izby w Stargardzie kram korzenny urządził”¹⁶⁵. Przy okazji przekazał wiedzę o ważnym atrybucie prawnym stargardzkiego aptekarstwa używając sformułowania: „...nasi tutejsi aptekarze przywilej mają książęcy, w którym też

¹⁶⁰ M. Teske: *Geschichte der Stadt Stargard*, Stargard 1843, s.103.

¹⁶¹ M. Teske: *Geschichte der Stadt...*, s.103.

¹⁶² J. Brzezińska: *Przywilej wyłączności dla apteki kołobrzeszkiej z 1618 r. i 1624 r.* Pamiętnik XVI Sympozjum Historii Farmacji, Krasiczyn 2007, s. 27.

¹⁶³ F. Schwenkler: 1266 – 1966, Koeslin, 1966, s. 123.

¹⁶⁴ W. W. Głowacki: *Założenie apteki społecznej w Gdańsku w r. 1527*, „Polski Tygodnik Lekarski”, 1950, s. 1132 – 1134.

¹⁶⁵ APS, AKS II 1295 r., 56.

kramy i drogerie ujęto...”¹⁶⁶. Musiał orędownić także do książęcego kuzyna ks. Filipa Juliusza, pana na Wolgast, gdyż ten 12 stycznia 1623 roku posłał do ks. Bogusława XIV epistołę protegującą J. Bergemana¹⁶⁷. Zawarł w niej kolejny argument: „... wspomniany Bergeman również handel taki (korzenny) rozpoczął był i prowadził, zanim jeszcze aptekarze przywilej dostali książęcy”¹⁶⁸. Finał sprawy pozostał nieznany, aczkolwiek nie można wykluczyć pozytywnego jej wyniku. Wśród posiadających apteki po roku 1623, nie pojawia się jednak Joachim Bergeman.

Dramatyczne wydarzenia, które nastąpiły po przeniesieniu teatrum wojny trzydziestoletniej na Pomorze, całkowicie zweryfikowały zamierzenia rajców. W latach 1628-1629 przeszła przez miasto zaraza. Obce wojska: cesarskie, brandenburskie, szwedzkie pobierały kontrybucje, popełniały grabieże i gwałty. Apogeum zniszczeń nastąpiło w wyniku, już wspomnianego, ogromnego pożaru w 1635 roku, kiedy spłonęło prawie całe miasto (z ponad 900 ocalało zaledwie kilkanaście posesji). Liczebność mieszkańców spadła do niespełna 1.500¹⁶⁹. Spłonęły także apteki. Tylko jedna z nich podjęła czynność w poprzednim miejscu – *Ratsapotheke*. Rada Miejska pożyczyła wtedy od dzierżawiącego Aptekę Radziecką Caspara Zirkwitsa kwotę 3958 guldenów¹⁷⁰ na odbudowę grodu. Ta sytuacja wskazywała, z jednej strony, na słabość Rady, a z drugiej, na wysoką rentowność Apteki Radzieckiej, zachowaną mimo dziejowych kataklizmów. Wobec niemożności zwrotu długu Rada była zmuszona rekompensować swoje zobowiązania poprzez przekazanie apteki na własność wdowie – Gertrudzie Zirkwitz w dniu 13 kwietnia 1644 roku). Oficyna zachowała swoją nazwę, ale odtąd stała się własnością prywatną. Ponieważ rozliczenia miały charakter sporny, rozstrzygnął je szczeciński Sąd Nadworny. W orzeczeniu sądowym został zawarty zapis nakazujący realizowanie recept fizyka miejskiego wyłącznie w Aptece Radzieckiej. W imieniu właścicielki

¹⁶⁶ APS, AKS II 1295 r., 55.

¹⁶⁷ APS, AKS II 1295 r., 86-87.

¹⁶⁸ APS, AKS II 1295 r., 86.

¹⁶⁹ M. Teske: *Geschichte der Stadt...*, s. 137.

¹⁷⁰ M. Teske: *Geschichte der Stadt...*, s. 137.

Apteką Rady zarządzał aptekarz Georg Vogler, jej późniejszy mąż. Charakter transakcji potwierdza pośrednio podstawę prawną funkcjonowania Apteki Rady, która nie odbiegała od analogicznych rozwiązań stosowanych w miastach północnoniemieckich. Mimo zmiany własnościowej apteka nadal posługiwała się dawną nazwą. Dwie nowe placówki apteczne powstały w Stargardzie w drugiej połowie XVII wieku, przekreślając ostatecznie wcześniejszą politykę apteczną Rady Miejskiej. Obecność trzech aptek sytuowała Stargard w gronie miast pomorskich o najwyższym nasyceniu oficynami, w którym znajdował się ponadto Szczecin i Greifswald¹⁷¹. Proces zakładania aptek rad miejskich w miastach hanzeatyckich trwał w następnym stuleciu. Apteki radzieckie utworzono m.in. w Stralsundzie (1673 r.)¹⁷² i Koszalinie (1685 r.)¹⁷³.

Wraz z ostatecznym usadowieniem władzy stołecznej elektora brandenburskiego, konsystorza kościelnego dla Pomorza Tylnego i sądownictwa dla prowincji w Stargardzie nasiliły się działania sprzyjające odrodzeniu się tkanki miejskiej i wzrostowi demograficznemu. Obecność wielu urzędników sprzyjała nie tylko brandenburgizacji pomorskiego miasta, ale także musiała podnosić ogólny popyt w grodzie. Trwało powolne odtwarzanie stanu ludnościowego sprzed tragicznego 1635 roku. W tym kontekście zrozumiałym staje się odrodzenie stanu liczebnego i ustroju aptek stargardzkich. Przy czym nie można zapomnieć o uprawnieniu zakazu przysługującym kolejnym właścicielom *Rats und Loewen Apotheke*. Fakt, że do 1889 roku nie powstała czwarta apteka, przemawia za skutecznością tego prawa.

¹⁷¹ E. Jendreyczyk, P. Pooth: *Aus der Geschichte der Stralsunder Apotheken*, Stralsund 1939, s. 36.

¹⁷² E. Jendreyczyk, P. Pooth: *Aus der Geschichte...* s. 37.

¹⁷³ F. Schwenkler: *1266-1966 Koeslin, Luebeck* 1966, s. 182.

2.4. Analiza recept D. Herlitz z 1598 roku

Omawiane recepty znajdują się w ordynku zakaźnym („Pestilenz Ordnung”) dla Stargardu autorstwa Dawida Herlitz, a pochodzącym z 1598 roku¹⁷⁴. „Pestilenz Ordnung” jest właściwie ciągiem zaleceń i recept, przy czym wskazówki dotyczące zapobiegania i leczenia oraz część recept napisano po niemiecku, zaś 40 recept po łacinie. W dołączonym liście znanego jako „niemiecki Pliniusz” lekarza, botanika, zoologa, wydawcy i bibliografa z Zurychu – Conrada Gesnera (1516-1565)¹⁷⁵ do przyrodnika, humanisty i lekarza z Augsburga – Achillesa P. Gassera (1505-1577)¹⁷⁶ również występują recepty łacińskojęzyczne. W niniejszej rozprawie przedmiotem badań są recepty łacińskie, o których D. Herlitz napisał, że zostały skierowane do aptek stargardzkich¹⁷⁷.

Ich autor powoływał się na lekarzy antycznych: Hipokratesa, Galena, Akrona i szesnastowiecznych: Andreasa Gallusa – medyka dworskiego cesarza Ferdynanda I, Iodocusa Willicha (1501 – 1552) oraz fizyka, astronoma i najwybitniejszego w tym stuleciu znawcy problematyki chorób zakaźnych Hieronymusa Fracastoriusa (1478 – 1553)¹⁷⁸.

Analiza zalecanych przez Herliciusa leków rzuca nowe światło na poziom lecznictwa stargardzkiego końca XVI wieku. Szczególnie interesujące mogą być aspekty farmaceutyczne badanych recept.

Wstępna analiza postaci leku wykazuje, że tylko 12 spośród 40 recept Herliciusa opiewa na leki do użytku zewnętrznego. Z tego 4 przepisy dotyczą maści, a pozostałe: wód aromatycznych, mazideł, oleju, tzw. wonnych jabłek i woreczków do noszenia na

¹⁷⁴ Kieler Universitaetsbibliothek, 15 med. 16 Ke 361, D. Herlitz: Pestillenz Ordnung Stettin 1598.

¹⁷⁵ W. Haberling, F. Huebotter, H. Vierodt (red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Zweiter Band: Chavet – Gyulay, Berlin – Wien 1930, s. 731-733.

¹⁷⁶ W. Haberling, F. Huebotter, H. Vierodt (red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Zweiter Band: Chavet – Gyulay, Berlin – Wien 1930 r., 693. – Gesnerus i Gasser studiowali medycynę w Montpellier.

¹⁷⁷ Kieler Universitaetsbibliothek, 15 med. 16 Ke 361, D. Herlitz: Pestillenz Ordnung Stettin 1598.

¹⁷⁸ W. Haberling, F. Huebotter, H. Vierodt (red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Zweiter Band: Chavet – Gyulay, Berlin – Wien 1930, s. 589.

sercu. Na zestaw medykamentów do użytku wewnętrznego składają się: proszki (7), pastylki, kołaczyki (formowane za pomocą *Gummi Tragacanthae* i *Gummi arabici* oraz wody), pigułki i morselki (5), powidełka (4), napoje (4), mikstury (4), a także teriak ubogich wg Herliciusa, pasta i julep.

Herlicius opublikował recepty o bardzo różnej ilości ingrediencji, od trójskładnikowych po prawie trzydziestoskładnikowe. Te najmniej skomplikowane reprezentowane są w ordynku zaraźnym przez woreczek na okolicę serca (recepta nr 4), konserwę antymonowo – ziołową (recepta nr 23) i miksturę na wątrobę (recepta nr 32). W zawierających najwięcej składników środkach leczniczych znajduje się po 29 surowców (*simplicia*) i przetworów złożonych (*composita*). Są to: powidełko dla ciężarnych (recepta nr 14) i mazidło oleiste (recepta nr 34). Autor zapisuje *circa* 10 składników na jedną receptę. Użycie jako składnika *compositum* komplikuje oceny, a jednocześnie dowodzi, po jakie preparaty sięgał stargardzki fizyk miejski i wskazuje na ich proveniencję. Przykładowo, pastylki podjęzykowe z recepty nr 1 składają się z pięciu *simplicia* i jednego *compositum* – kołaczyków o nazwie *alipta muschata*¹⁷⁹. Ponieważ *alipta muschata* to preparat siedmioskładnikowy, zatem cała recepta zawiera w sumie 12 składników prostych (*simplicia*).

Jeszcze bardziej rzecz się komplikuje w przypadku użycia więcej niż jednego *compositum*, które nadto same zawierają dalsze *composita*. Powidełka według dr Iodocusa Willicha, zapisane w recepte nr 10, składają się z trzech składników prostych (*simplicia*) i aż sześciu złożonych (*composita*). Niektóre *composita*, np. teriak i mitrydat, liczące po kilkadziesiąt składników, zawierają kolejne *composita*. Teriak, podany przez Herliciusa za Farmakopeę Augsburską, zawiera wśród 63 składników dalsze dwa *composita*: *trochisca scilliticora* i *trochisca theriacora*.

Stargardzki fizyk bardzo rzadko zalecał dodawanie do leków substancji stricte chemicznych, zwanych naówczas *chymica*. Trzeba dodać, że termin „*chymica*” był różnie rozumiany. Na ziemiach polskich do *chymica* zaliczano sole uzyskiwane przez

¹⁷⁹ Powidełka wg Mikołaja.

wyługiwanie wodą popiołów spalonych ziół lub prażenie surowców mineralnych¹⁸⁰. Natomiast w miastach pomorskich, jak wynika z opublikowanej w 1644 roku, ordynacji aptekarzy kołobrzeskich (*Pars II, Sectio II: De Medicamentis Arte Chymica Praeparatis*) zaliczono do leków przygotowywanych sztuką chemiczną (przez którą rozumiano m.in. proszkowanie, rozpuszczanie i topienie) m.in.: wody destylowane, olejki, sole, ekstrakty, tynktury, balsamy, sublimaty i precypitaty¹⁸¹.

Herlitz umieścił *praeparata* w sześciu receptach: dwóch zewnętrznych (periapty – woreczki na serce, recepty nr 4 i 5) i czterech wewnętrznych (w powidełkach w receptce nr 14 i 17, w miksturze przepisanej receptą nr 19 oraz w konserwie wg recepty nr 23). W przypadku periaptów zapisał arsenik krystaliczny (tj. trójtlenek arsenu) i arsenik czerwony (tj. siarczan arsenu). W powidełku pierwszym (recepta nr 14) umieścił 30 listków delikatnego złota. W powidełku drugim (recepta nr 17) przepisał kwiat siarki czyli siarkę sublimowaną, zaś do mikstury dodał jeden listek wyborowego złota. Do konserwy zalecał preparowany antymon metaliczny, potęgując w ten sposób przeczyszczające działanie ziół uwalniających (*Liberantes*)¹⁸².

Herlicius chętnie sięgał po perły, korale, kamienie szlachetne, a nawet kość słoniową i nić jedwabną (recepta nr 14). Tzw. *praetiosa* (leki cenne) umieścił w jedenastu receptach. Wykonane na ich podstawie leki musiały być bardzo drogie, z czego można wywnioskować, że pacjentem (lub pacjentami) fizyka miejskiego był jakiś patrycjusz (lub patrycjusze).

Jego recepty można porównać z tymi, które prawie ponad pół wieku wcześniej przepisywał Mikołaj Kopernik (1473-1543), po roku 1503 praktykujący jako lekarz na Warmii. Ten genialny astronom nie był równie fenomenalnym lekarzem, ale skutecznie leczył czterech kolejnych biskupów warmińskich, rodzeństwo, kanoników

¹⁸⁰ S. Proń: *Musaeum Poloniae Pharmaceuticum seu Artis Pharmaceuticae experimentalis spectrum. Rzecz o muzealnictwie historycznym aptekarstwa w Polsce*, Warszawa 1967, s. 269. – Interpretacja dawnych leków przeprowadzona przez Leszka Krówczyńskiego.

¹⁸¹ J. Brzezińska, *Problemy farmaceutyczne...*, s. 351-361.

¹⁸² K. H. Ubertus: *Arzneimittel-, Drogen-, Chemikalien-, und Heilkraeuter-, Fachwoerterbuch* 1939, s. 651.

fromborskich i innych pacjentów. Z naszego punktu widzenia istotny jest fakt, że istnieją analizy naukowe recept tego szesnastowiecznego astronoma – lekarza. Spośród kilkudziesięciu recept zapisanych na marginesach ksiąg medycznych używanych przez kanonika z Fromborka badacze udowodnili bezdyskusyjne autorstwo kopernikańskie czternastu przepisom¹⁸³.

Raczej dziełem przypadku (gdyż analizujemy niewielką liczbę znanych i potwierdzonych w aspekcie proveniencji recept) jest jednakowa liczba leków do użytku wewnętrznego i zewnętrznego w obu zbiorach recept. Najdłuższa recepta autorstwa Mikołaja Kopernika (recepta MK nr 1), na *Pillulae imperiales* Arnolde de Villa Nova¹⁸⁴, nawiązuje do średniowiecznego przepisu i zawiera 22 surowce roślinne (*simplicia*), zaś najkrótsza – dwie pojedyncze ingrediencje roślinne (recepta MK nr 5). M. Kopernik zapisywał średnio osiem składników na jedną receptę.

W receptach kopernikańskich dominują *simplicia* roślinne i zwierzęce, stanowiąc łącznie 62 pozycje. Tylko siedem składników pochodzi z królestwa minerałów. Recepty Kopernika zawierają tańsze i prostsze składniki, a więc można przypuszczać, że były przeznaczone dla mniej zamożnych pacjentów niż ci, których leczył Herlicius. Komponenty o charakterze *composita* są tylko cztery: *diarrodon Abbatis*¹⁸⁵, *trifera ferrata ex arte phenonis*¹⁸⁶, maść Agrypy¹⁸⁷ i maść Martiatusa¹⁸⁸.

Analiza porównawcza składu recept herlicańskich i kopernikańskich wykazuje ich duże podobieństwo pod względem rodzaju i liczby składników. Ani recepty z lat 1503–1543 medyka z Fromborka (współczesne wobec Paracelsusa), ani przepisy stargardzkiego fizyka opublikowane w roku 1598, a więc w okresie postparacelsusowskim, podczas działalności paracelsystów) nie zawierają wyraźnych znamion jatrochemicznych. Nie widać u obu lekarzy reakcji na postulat Paracelsa

¹⁸³ M. Kopernik: Dzieła wszystkie, t. III. Warszawa 2007, s. 153-174. - M. Golińska – Gierych opracowała 14 recept M. K. Dla potrzeb niniejszej rozprawy zostały oznaczone jako: MK1 – MK14.

¹⁸⁴ Kopernik M.: Dzieła wszystkie, s. 265.

¹⁸⁵ Pharmakopea Augustiana, s. 53.

¹⁸⁶ Pharmakopea Augustana, s. 81.

¹⁸⁷ Pharmakopea Augustana, s. 291.

¹⁸⁸ Pharmakopea Augustana, s. 221.

dotyczący upraszczania recept i niesięgania po surowce z Nowego Świata. Jest to o tyle zrozumiałe, iż część prac Paracelsusa została wydana drukiem dopiero po jego śmierci, a więc recepcja poglądów przez Herliciusa była mało prawdopodobna. Z kolei Kopernik był zwolennikiem jatromechaniki i tę dziedzinę, a nie jatrochemię, cenił jako podstawę teoretyczną medycyny¹⁸⁹. Z uznaniem należy skonstatować, że obaj autorzy nie zalecają tzw. leków wstrętnych, do których zaliczały się m.in. odchody zwierząt. Podkreślenia wymaga zapisywanie przez Herliciusa związków arsenu i siarki sublimowanej, dowodzące jego znajomości sztuki chemicznej. Nie była to jednak żadna rewelacja. W nieco późniejszym, bo opublikowanym w 1644 roku, statucie aptekarzy kołobrzeskich wymieniono kilkanaście środków z tej grupy: 10 przetworów sublimowanych (*De Floribus et Sublimatis*) i 5 strąconych (*De Praecipitati*)¹⁹⁰.

Wydaje się, że David Herlitz – mimo, iż także komponował oryginalne recepty autorskie – raczej powielał przepisy lekarzy starożytnych i średniowiecznych, którzy stanowili dla niego autorytety, albo czerpał je z farmakopei oraz antydotariów jemu współczesnych. Standardy farmakoterapii, czego dowodzi porównanie przepisów Herliciusa z receptami Kopernika, pod koniec XVI wieku zmieniały się powoli.

Tak więc, rady miejskie w miastach posthanzeatyckich wykorzystywały swoją silną pozycję do zakładania własnych aptek i podejmowania prób zagwarantowania im monopolistycznej pozycji. Nieliczne zachowane recepty wskazują na dominancę medykamentów grecko-arabskiej proweniencji w aptekach szesnastowiecznego Stargardu. Takie leki stosowano na Pomorzu Zachodnim, i nie tylko, jeszcze w XVII wieku.

¹⁸⁹ W. W. Głowacki: Zainteresowania Mikołaja Kopernika literaturą farmaceutyczno - lekarską, „Farmacja Polska”, 1973, s. 33-46.

¹⁹⁰ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne..., s. 361.

Recepta 1 - kołaczyki wg Mikołaja¹⁹¹	
<i>Trochisci sublinguales/ Zungenküchlin</i>	Kołaczyki pod język
<i>Recipe</i>	Weż
<i>Aliptae muschatae,</i>	Gałki muszkatołowej,
<i>boli Armenii praeparati ana</i>	przygotowanej glinki armeńskiej ¹⁹²
<i>drachmam unam,</i>	po jednej drachmie,
<i>corticum citri scrupulum unum,</i>	skórki cytrynowej jeden skrupuł,
<i>mastiches drachmam unam,</i>	gumy mastyksowej ¹⁹³ jedną drachmę,
<i>fiant cum mucilagine draganti</i>	zrób z kleiku dragantu ¹⁹⁴
<i>in aqua buglossae facta</i>	w wodzie z farbownika lekarskiego ¹⁹⁵ ,
<i>et pauxillo aceti</i>	i odrobinie octu
<i>trochisci vel grana minuta</i>	kołaczyki ¹⁹⁶ lub małe ziarna

Recepta 2.	
<i>Aqua odorifera contra pestem</i>	Woda pachnąca przeciwko zarazie
<i>Recipe</i>	Weż
<i>Aquae rosarum,</i>	wody różanej
<i>lavandulae,</i>	lawendowej,
<i>mellis rosacei ana uncias 4,</i>	miodu różanego po 4 uncje,
<i>olei ex semine angelicae,</i>	oleju z nasion arcydzięgla ¹⁹⁷ ,
<i>olei gariophyllorum ana scrupulum unum,</i>	olejku goździkowego po jednym skrupule,
<i>pulveris gariophyllorum,</i>	proszku goździkowego,
<i>styracis calamitae,</i>	storaksu ¹⁹⁸ ,

¹⁹¹ Pharmakopeia Augustana Augsburg 1564 r. reprint – State Historical Society of Wisconsin, 1927 r, 163, Kołaczyki siedmoskładnikowe zawierające: opium, dwa rodzaje gumożywicy styraksowej, drewno aloesu, ambre, kamforę i piżmo.

¹⁹² Glinka armeńska – skała osadowa ze związkami glinu i krzemu, barwę czerwoną nadawał jej tlenek żelaza. Zawierała także hematyt.

¹⁹³ Mastyks - żywica pochodząca z drzewa mastyksowego hodowanego na wybrzeżach M. Śródziemnego.

¹⁹⁴ Guma dragant – występuje w Iranie, Armenii, Kurdystanie i Afganistanie.

¹⁹⁵ M. Plezia (red.): Słownik łacińsko-polski, t. I, Warszawa 2007, s. 385.

¹⁹⁶ Rodzaj spłaszczonych pastylek, kołaczyki. Recepta 1. opiewa na lek trzymany w jamie ustnej, albo pod/ną języku.

¹⁹⁷ E. Lamer - Zarawska (red.): Fitoterapia i leki roślinne, Warszawa 2007, s. 293. Arcydzięgiel litwor (dzięgiel lekarski) rośnie w Europie Północnej i Środkowej, na Kamczatce i w Himalajach. Zawiera olejek i furanokumaryny,

<i>benzoi ana scrupulum semis.</i>	benzoesu ¹⁹⁹ po pół skrupułu.
<i>Misce in vitro angusti orificii.</i>	Zmieszaj w szkle z wąskim ujściem ²⁰⁰

Recepta 3.

<i>Unguentum cordiale autoris</i>	Autorska maść na serce
<i>Recipe</i>	Weź
<i>succi rutae,</i>	soku z ruty,
<i>cardui benedicti ana unciam semis,</i>	drapacza ²⁰¹ po pół uncji
<i>camphorae drachmam semis,</i>	kamfory pół drachmy,
<i>coralliorum alborum et rubeorum,</i>	korali białych i czerwonych,
<i>margaritarum orientalium ana drachmam unam</i>	pereł wschodnich po 1 drachmie,
<i>corticum citri drachmam unam et dimidiam,</i>	skórki cytrynowej półtorej drachmy,
<i>croci scrupulum unum,</i>	szafranu 1 skrupułu,
<i>cerae quantum satis.</i>	wosku, tyle ile trzeba.
<i>Fiat unguentum,</i>	Zrób maść
<i>quo ungetur regio cordis</i>	do smarowania okolicy serca ²⁰²

Recepta 4.

<i>Sacculi cordiales in peste</i>	Woreczki na serce w czasie zarazy
<i>Recipe</i>	Weź
<i>arsenici cristallini partes duas,</i>	krystalicznego arszeniku 2 części,
<i>rubei partem unam,</i>	czerwonego 1 część,
<i>reduc in pulverem</i>	doprowadź do postaci sproszkowanej,
<i>et postea cum albumine ovi</i>	i potem z białkiem jaja,
<i>vel cum mucilagine tragacanthi</i>	lub z kleikiem draganty,

¹⁹⁸ Pharmacopoeia Regni Poloniae, 1817 r., 75, *Styrax vel storax* jest gumożywicą otrzymywaną z drzewa *Liquidambar orientalis* rosnącego w Syrii, Azji Mniejszej i Iranie,

¹⁹⁹ Ph. A., s. 7. Benzoes to gumożywica z rośliny *Styrax tonkinense* pochodzącej z Syjamu, Sumatry, Indochin.

²⁰⁰ Recepta 3. jest przepisem na *Aqua odorifera contra pestem* tj. wodę zapachową przeciw zarazie do x pochodzącej z Syjamu, Sumatry, Indochin.

²⁰¹ E. Lamer-Zarawska (red.): Fitoterapia i leki roślinne, Warszawa 2007, s. 288. Niemieckie Kardobenedikte. Właściwa nazwa: *Cnicus benedictus*,

²⁰² D. Herlitz nazywa ten lek „*unguentum cordiale autoris*” – maścią sercową autorską.

<i>fiat massa,</i>	zrób masę,
<i>seu placenta,</i>	lub ciasto,
<i>seu tabella</i>	lub tabliczkę
<i>crassitudine unius digiti,</i>	na grubość palca,
<i>quae gemino serico coccineo obducatur</i>	którą zawiń w podwójną czerwoną tkaninę
<i>et suspendatur cicollo,</i>	i zawieś na piersiach,
<i>ut tangat regionem cordis,</i>	aby stykała się z okolicą serca,
<i>interposito tamen indusio.</i>	i to nawet przez koszulę

Recepta 5.

Recepta na to samo, co w przepisie 4

	Woreczki na serce w czasie zarazy
<i>Recipe</i>	Weź
<i>radicis Iridis Florentinae drachmas tres,</i>	korzenia fiołkowego ²⁰³ 3 drachmy,
<i>rosae rubra,</i>	róży czerwonej,
<i>floris veronicae,</i>	kwiatu przetacznika ²⁰⁴ .
<i>violae,</i>	kwiatu bratka,
<i>myrthi,</i>	mirtu ²⁰⁵ ,
<i>anthos ana drachmas 2,</i>	rozmarynu ²⁰⁶ po 2 drachmy,
<i>coralliorum alborum et rubeorum,</i>	korali białych i czerwonych
<i>margaritarum orientalium</i>	perł wschodnich
<i>sandalorum omnium,</i>	drewna sandałowego białego i czerwonego ²⁰⁷
<i>seminis coriandri praeparati drachmam unam,</i>	nasienia kolendry przygotowanego 1 drachmę,
<i>corticum citri sicci scrupulos 4,</i>	suszonych skórek cytrynowych 4 skrupuły,
<i>arsenici crystallici et rubei drachmas tres,</i>	arszeniku krystalicznego i czerwonego 3 drachmy
<i>cornu cervi usti drachmam unam,</i>	rogu jelenia palonego 1 drachmę,

²⁰³ Pharmacopoeia Regni Poloniae..., s. 59. Roślina Iris florentina porasta Włochy.

²⁰⁴ Pharmacopoeia Regni Poloniae..., s. 41. Przetacznik – *Veronica officinalis* - jest rośliną europejską.

²⁰⁵ E. Lamer-Zarawska (red.): Fitoterapia i leki roślinne..., s. 213. *Myrtus communis*.

²⁰⁶ K. H. Ubertus: Fachwoerterbuch..., s. 124.

²⁰⁷ K. H. Ubertus: Fachwoerterbuch...,s. 1698.

<i>croci scrupulos 2</i>	szafranu 2 skrupuły,
<i>ambari nativi vel succini grana sex</i>	ambry naturalnej ²⁰⁸ lub bursztynu 6 granów.
<i>Terantur omnia crassiuscule,</i>	To wszystko utrzyj dość grubo
<i>fiat pulvis,</i>	na proszek,
<i>quo vel sicco,</i>	którym albo suchym albo zmieszany z
<i>vel ex aliquo idoneo liquore imbuto</i>	jakimś innym odpowiednim płynem
<i>replendus est sacculus sericus coccineus quadratus</i>	należy napęlić jedwabny szkarłatny
<i>vel in mucronem turbinatus et imponendus</i>	woreczek, mający boki równe lub ściągnięte
<i>regioni cordis</i>	do szpica i przyłożyć tenże do okolic serca.

Recepta 6.	
<i>Pillulae Ruffi</i>	Pigułki Rufusa
<i>Recipe</i>	Weź
<i>pillularum de ziera composita,</i>	pigulek z ozdobnych roślin (<i>do sprawdzenia!!!</i>)
<i>agarici trochiscati ana scrupulos 2,</i>	trociczek/pastylek agarowych po 2 skrupuły
<i>de aloe lota scrupulum semis,</i>	z aloesu oczyszczonego pół skrupułu,
<i>diacridii grana iii,</i>	powidełek wg. H. Fracastoriusa ²⁰⁹ 3 grany,
<i>cum syrupo Byzantino</i>	z syropem bizantyjskim prostym wg. Mezuego ²¹⁰
<i>quantum satis</i>	tyle, ile trzeba
<i>fiant pillulae numero XV</i>	niech powstaną pigułki w ilości 15 sztuk

²⁰⁸ Pharmacopoeia Regni Poloniae..., s. 27.

²⁰⁹ Pharmacopoeia Augustana, Augsburg 1564. reprint, 1927, s. 95. Powidełka wg. H. Fracastoriusa lekarza włoskiego (1483 – 1553).

²¹⁰ Ph. A., s. 120. Mezue – lekarz (lekarze) arabski żyjący w XI w. Syrop ten zawierał soki z: endywii, selera, chmielu i farbownika.

Recepta 7	
<i>Recipe</i> ²¹¹	Weż
<i>rhabarbari drachmam unam et semis,</i>	rabarbaru półtorej drachmy,
<i>agarici trochisci drachmam semis,</i>	trociczek z huby modrzewiowej ²¹² pół drachmy,
<i>aloes epaticae drachmas tres,</i>	alony wątrobowej ²¹³ 3 drachmy
<i>myrrhae drachmam unam et semis,</i>	mirry ²¹⁴ półtorej drachmy,
<i>croci orientalis scrupulos 2,</i>	szafranu wschodniego 2 skrupuły,
<i>radicis tormentillae drachmam semis,</i>	korzenia wężownika pół drachmy,
<i>sandali rubri,</i>	drewna sandałowego czerwonego,
<i>seminis oxalidis,</i>	nasion szczawika zajęczego,
<i>coralliorum rubeorum ana drachmam semis,</i>	czerwonego koralu po pół drachmy,
<i>boli Armeni drachmam unam et semis,</i>	glinki armeńskiej półtorej drachmy,
<i>camphorae grana duo.</i>	kamfory 2 grany.
<i>Agaricus autem in oxymelite octo horas</i>	Natomiast agar maceruj w oxymiodzie (oksymelu) osiem godzin
<i>maceratus et postea expressus sit.</i>	i potem wytłocz.
<i>Fiat secundum artem massa pillularum cum syrupo acetositatis citri quantum satis</i>	Zrób zgodnie ze sztuką masę pigułkową z syropem octowym cytrynowym.

Recepta 8	
<i>Recipe</i> ²¹⁵	Weż
<i>syrupi rosarum solutivi unciam unam,</i>	syropu różanego w roztworze 1 uncję,
<i>decocti rhabarbari,</i>	odwaru rabarbarowego,

²¹¹ Pigułki wg. dr Iodocusa Willicha (1501-1552), autora rozprawy o dżumie z 1565 r.

²¹² Hubie modrzewiowej przypisywano znaczenie panaceum, miała „czyścić” nie tylko przewód pokarmowy, ale także narządy wewnętrzne, głowę, stawy i skórę. Za A. Trojanowska: Wiedza o grzybach leczniczych w polskiej literaturze naukowej XIX wieku, Warszawa 2008, s. 8.

²¹³ Aloną wątrobową nazywano preparat suchy uzyskany z aloesu przypominający wątrobę.

²¹⁴ Pharmacopoeia Regni Poloniae..., s. 5. Aromatyczna gumożywica poch. z Półwyspu Arabskiego i Etiopii.

²¹⁵ Kieler Universitaetbibliothek, D. Herlitz: op. cit. Napój przeczyszczający.

<i>myrobalanorum citrinorum,</i>	orzechów arabskich ben ²¹⁶ , myrabalanów cytrynowych,
<i>cardui benedicti,</i>	drapacza,
<i>angelicae uncias quatuor</i>	arcydzięgla po 4 uncje,
<i>misce, fiat haustus.</i>	zmieszaj, aby powstał napój.

Recepta 9.	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>cinamomi,</i>	cynamonu,
<i>gariophyllorum,</i>	goździków,
<i>macis ana drachmam semis,</i>	kwiatu muszkatowego ²¹⁷ po pół drachmy,
<i>gentianae scrupulum semis,</i>	goryczki pół skrupuła,
<i>zedoariae,</i>	cytwaru ²¹⁸
<i>corticum citri,</i>	skórki cytryny
<i>diptamni,</i>	dyptamu ²¹⁹ ,
<i>sandali,</i>	sandałowca,
<i>citrini,</i>	cytryny,
<i>cardamomi,</i>	kardamonu,
<i>ossis de corde cervi ana scrupulum 1,</i>	kości z serca jelenia po 1 skrupule,
<i>sacchari albissimi libram semis</i>	cukru najbielszego pół funta
<i>cum aqua rosarum</i>	z wodą różaną
<i>fiant morsuli drachmarum duarum.</i>	uczynь morselki o wadze dwóch drachm
<i>Inter conficiendum admisceantur olei angelicae guttae iiii,</i>	między czynnościami dodawaj olejku arcydzięglowego cztery krople
<i>olei citri guttae V,</i>	olejku cytrynowego pięć kropli,
<i>olei cinamomi guttae III,</i>	olejku cynamonowego trzy krople,

²¹⁶ M. Plezia (red.): Słownik łacińsko-polski, t. III..., s. 568.

²¹⁷ Pharmacopoeia Regni Poloniae..., s. 57.

²¹⁸ A. Drygas: Korzenie lecznicze w aptekach gdańskich XVII w. [w:] „Farmacja Polska” nr.1 1985, s. 29.

²¹⁹ A. Drygas: Korzenie..., s. 23.

<i>olei gariophyllorum guttae II</i>	olejku goździkowego dwie krople.
<i>Fiant morsuli.</i>	niech powstaną morselki.

Recepta 10.	
<i>Recipe</i> ²²⁰	Weź
<i>electuarii Liberantis,</i>	powidełek uwalniających,
<i>electuarii de ovo ana unciam dimidiam,</i>	powidelka z jaja ²²¹ po pół uncji,
<i>pulveris nostri expulsivi drachmas duas,</i>	naszego proszku wypędzającego ²²² 2 drachmy,
<i>Theriaca optima,</i>	teriaku ²²³ najlepszego,
<i>mithridati ana unciam semis,</i>	mitrydatu ²²⁴ po pół uncji,
<i>pulveris scordii veri,</i>	sproszkowanej ożanki ²²⁵ ,
<i>valerianae ana drachmas tres,</i>	korzenia kozłka po 3 drachmy,
<i>corticum citri drachmam unam,</i>	skórki cytrynowej 1 drachmę
<i>cum syrupo de duabus radicibus quantum satis</i>	z syropem z dwóch korzeni ²²⁶ ile trzeba,
<i>fiat mixtura.</i>	uczynić mieszanę.

Recepta 11.	
<i>Theriaca pauperum ex ordinatione D. Herlicii</i> ²²⁷	Teriak dla ubogich

²²⁰ D. Herlitz: op. cit., Powidelka wg. dr Iodocusa Willicha.

²²¹ Ph. A.: op. cit. 93.

²²² Prawdopodobnie autorski proszek przeciw zarazie, „wypędzający chorobę”.

²²³ Ph. A.: op. cit. s. 72, Teriak (polska driakiew vel dryjakiew) pochodzący od króla Mitrydatesa Eupatora z królestwa Pontu (ok. 132-63 p.n.e.) udoskonalił Andromachus z Krety – lekarz Nerona, Ph. A. podaje wersję teriaku za Galenem składającą się z 61 simplicia i 2 composita m.in. opium, asfaltu żydowskiego, żmii suszonej w całości, ziemi z wyspy Lemnos, miodu. Lek ten robił zawrotną karierę aż do połowy XIX w.

²²⁴ Ph. A., s. 77, Odtrutka, rodzaj antidotum uniwersale o rodowodzie teriaku. Wg. Ph. A. zawierał 44 składniki (*simplicia*).

²²⁵ M. Plezia (red.): Słownik łacińsko – polski PWN, t. V, Warszawa 2007, s.65.

²²⁶ Ph. A., s. 126, W skład syropu z dwóch korzeni wchodziły odwary z korzenia pietruszki i kopru.

²²⁷ Teriak (driakiew) dla ubogich wg. ordynacji D. Herlitz.

<i>Recipe</i>	Weź
<i>seminis acetosae,</i>	nasienia szczawiu,
<i>citri ana drachmam 1,</i>	cytryn po jednej drachmie,
<i>radicis angelicae,</i>	korzenia arcydzięgla,
<i>Zedoariae</i>	cytwarowego,
<i>gentianae ana drachmam 1 semis,</i>	goryczki po półtorej drachmy,
<i>tormentillae drachmas tres,</i>	wężownika 3 drachmy,
<i>valerianae unciam semis,</i>	kozlka pół uncji,
<i>foliorum cardui benedicti</i>	liścia drapacza,
<i>rutae,</i>	ruty,
<i>scordii ana unciam 1,</i>	ożanki czosnkowej po 1 uncji,
<i>nucum iuglandium, ficuum ana numero VIII,</i>	orzechów włoskich i fig po 8 sztuk,
<i>granorum iuniperi viridium,</i>	zielonych ziaren jałowca,
<i>bacci lauri ana unciam 1 semis,</i>	laseczek laurowych po półtorej uncji
<i>boli Armeni,</i>	glinki armeńskiej,
<i>terrae sigillatae ana scrupulos 4,</i>	ziemi pieczętnej po 4 skrupuły
<i>mirrhae,</i>	Mirry
<i>castorii ana drachmam 1 semis,</i>	stroju bobrowego ²²⁸ po półtorej drachmy,
<i>croci scrupulos 2,</i>	szafranu 2 skrupuły,
<i>camphorae drachmam dimidiam,</i>	kamfory pół drachmy,
<i>Theriaca electae unciam 1 semis.</i>	teriaku wybornego półtorej uncji.
<i>Cum aqua scabiosae fiat mixtura</i>	Z wodą z ziela driakwi uczynić mieszanę
<i>ad formam electuarii</i>	do postaci powidełek,
<i>addendo syrupum de corticibus citri uncias duas</i>	dodając syropu ze skórki cytryny dwie uncje
<i>Misce, signetur theriaca pauperum</i>	Zmieszaj, oznacz jako teriak ubogich

²²⁸ W. Szczepański: Leki pochodzenia zwierzęcego w farmakopeach polskich – od 1560 do 1970 r. [w:] Historia leków naturalnych, Warszawa 1989. s. 106. Parzyste gruczoły przypłciowe samców i samic bobra.

Recepta 12	
<i>Knobloch Latwerge</i>	powidełko czosnkowe (dla ubogich)
<i>Recipe</i> ²²⁹	Weź
<i>folii rutaе,</i>	liścia ruty,
<i>cardui benedicti ana unciam 1,</i>	drapacza po 1 uncji,
<i>scordii drachmas sex,</i>	ożanki czosnkowej 6 drachm,
<i>ficuum,</i>	fig,
<i>nucum iuglandium ana numero VIII,</i>	orzechów włoskich po osiem sztuk,
<i>alii capita numero 3,</i>	główek czosnku trzy sztuki,
<i>granorum iuniperi viridium unciam 1 semis,</i>	ziaren zielonego jałowca półtorej uncji,
<i>radicis tormentillae,</i>	korzenia wężownika
<i>angelicae,</i>	arcydzięgła,
<i>pimpinelle ana drachmas sex</i>	ziela biedrzeńca po sześć drachm ²³⁰ ,
<i>salis drachmam 1 semis,</i>	wierzby półtorej drachmy,
<i>aceti vini uncias 4,</i>	octu winnego cztery uncje,
<i>omnia bene in mortario contundantur,</i>	wszystko dobrze rozetrzyj w moździerz,
<i>adde deinde Theriacaе electae unciam 1 semis,</i>	dodaj później teriaku wybornego półtorej uncji,
<i>syrupi de succo acetosae quantum satis</i>	syropu z soku szczawioviego tyle, ile trzeba
<i>pro mixtura vel electuario</i>	dla mieszanki lub powidełka
<i>Signetur:</i>	Oznacz:
<i>Latwerge fuer die armen</i>	Powidełka dla ubogich.

Recepta 13 ²³¹	
<i>Pulver für Die Schwangern</i>	Proszek dla ciężarnych
<i>Recipe</i>	Weź
<i>dictami Cretici</i> ²³²	dyptamu kreteńskiego,
<i>angelice,</i>	arcydzięgła,

²²⁹ D. Herlitz: op. cit. Niedrogie powidełka czosnkowe dla ubogich.

²³⁰ E. Lamer - Zarawska (red.): Fitoterapia i leki roślinne, Warszawa 2007, s. 244.

²³¹ D. Herlitz: op. cit. Proszek dla ciężarnych.

²³² Przymiotnik „kreteński” oznaczał wysoką jakość surowca mającego pochodzić z Krety.

<i>tormentillae,</i>	wężownika,
<i>pimpinellae ana drachmas duas,</i>	biedrzeńca po 2 drachmy
<i>misce, fiat pulvis</i>	zmieszaj, zrób proszek.

Recepta 14.	
<i>Praestans electuarium pro gravidis</i>	Wyborne powidełko dla ciężarnych
<i>Recipe</i>	Weź
<i>corticum citri,</i>	skórki cytrynowej
<i>seminis citri</i>	nasion cytryny,
<i>coriandri praeparati.</i>	preparowanej kolendry,
<i>gariophyllorum ana unciam semis,</i>	goździków po pół uncji,
<i>spodii,</i>	węgla kostnego,
<i>coralliorum rubeorum,</i>	czerwonego koralu
<i>ligni aloes crudi,</i>	drewna aloesu surowego,
<i>seminis portulacae,</i>	nasienia portulaki,
<i>Ozimi</i>	Bazylii
<i>santali rubri</i>	sandałowca czerwonego
<i>rasurae eboris,</i>	gładkiej kości słoniowej,
<i>zedoariae,</i>	Cytwaru
<i>nucis moschatae ana drachmas 2 semis,</i>	gałki muszkatowej po 2 i pół drachmy,
<i>acetosae,</i>	szczawiu,
<i>terrae Lemniae ana drachmas 3,</i>	ziemi lemnijskiej po 3 drachmy
<i>serici minutim incisi,</i>	jedwabiu drobno pociętego,
<i>cornu cervi praeparati ana scrupulos 2,</i>	rogu jelenia przygotowanego po 2 skrupuły,
<i>cinamomi electi unciam 1</i>	wybornego cynamonu 1 uncję
<i>ossis e corde cervi numero VIII,</i>	kości z serca jelenia sztuk 8,
<i>margaritarum praeparatarum,</i>	preparowanych pereł,
<i>fragmentorum praeciosorum ana scrupulos 4,</i>	kawałków kamieni szlachetnych po 4 skrupuły,
<i>foliorum auri fini numero 30</i>	płatków delikatnego złota sztuk 30
<i>conservae boraginis,</i>	konserwy ²³³ z ogórecznika lekarskiego

²³³ Konserwę sporządzano ucierając w moździerzu świeżą roślinę z cukrem.

<i>buglossae,</i>	konserwy z farbownika,
<i>rosarum ana uncias 2,</i>	konserwy różanej po 2 uncje,
<i>syrupi acetositatis citri uncias 3,</i>	syropu szczawiowego 3 uncje,
<i>sacchari albissimi quantum satis</i>	cukru najbielszego tyle, ile trzeba
<i>dissoluti in aquis melissae et buglossae,</i>	rozpuszczonego w wodzie melisowej i wodzie z farbownika,
<i>fiat electuarium in forma opiatae</i>	zrób powidełko w formie jak opiata (tj. w konsystencji pośredniej między miękką a twardą)

Recepta 15	
<i>Nasensalbe</i>	Maść do nosa
<i>Recipe</i>	Weź
<i>seminis citri,</i>	nasion cytryny,
<i>acetosae ana drachmam 1 semis,</i>	szczawiu po półtorej drachmy,
<i>Rosarum rubearum,</i>	róży czerwonej
<i>santali,</i>	Sandałowca
<i>citrini ana drachmam 1,</i>	cytryny po 1 drachmie,
<i>camphorae scrupulum 1,</i>	kamfory 1 scrupuł,
<i>moschi,</i>	piżma,
<i>ambrae ana granum 1 semis</i>	ambry po półtora grana
<i>olei rosati completi redolentis unciam 1 semis,</i>	olejku różanego kompletnego pachnącego półtorej uncji,
<i>cerae parum,</i>	nieco wosku,
<i>fiat unguentum.</i>	zrób maść.

Recepta 16	
<i>Diese Latwerge ist in der Pestilenz zur Herzstärkung sehr kräftig</i>	To powidełko jest w przypadku zarazy bardzo skuteczne na wzmocnienie serca
<i>Recipe</i>	Weź

<i>conservae rosarum,</i>	konserwy różanej
<i>boraginis,</i>	konserwy z ogórecznika,
<i>buglossae,</i>	konserwy z farbownika,
<i>nymphaeae ana unciam semis</i>	konserwy z grzybienia ²³⁴ po pół uncji
<i>succi berberis unciam I,</i>	berberysu ²³⁵ 1 uncję
<i>terrae Lemnae,</i>	ziemi z wyspy Lemnos,
<i>boli Armeniae ana drachmam semis</i>	glinki armeńskiej po pół drachmy
<i>tormentillae,</i>	wężownika,
<i>diptami albi,</i>	dyptamu białego,
<i>pimpinellae ana scrupulum I,</i>	biedrzeńca po 1 skrupule,
<i>margaritarum praeparatarum,</i>	preparowanych pereł,
<i>fragmentorum preciosorum V</i>	fragmentów pięciu kamieni szlachetnych
<i>praeparatorum ana scrupulum semis,</i>	preparowanych po pół skrupuła,
<i>cornu cervi usti drachmam semis</i>	palonego rogu jelenia pół drachmy,
<i>cum syrupo acetositatis citri quantum satis</i>	z syropem octowym cytrynowym ile trzeba,
<i>fiat electuarium</i>	zrób powidełko.

Recepta 17	
<i>Die Pestilenz Latwerge wird also gemacht</i>	Tak właśnie będzie robione powidełko przeciw zarazie
<i>Recipe</i>	Weź
<i>Theriacae Andromachi unciam semis,</i>	teriaku Andromacha pół uncji,
<i>Mithridati,</i>	mitrydatu,
<i>Diascordii ana drachmas tres,</i>	powidełek wg. D. Fracastoriusa 3 drachmy,
<i>Theriacae pauperum nostrae</i>	naszego teriaku ubogich,
<i>(supra capite quinto, numero 20 descriptae)</i>	(opisanego wyżej w rozdziale 5, wierszu 20)
<i>drachmas duas semis,</i>	dwie i pół drachmy

²³⁴ Konserwa z kwiatu grzybienia wykazywała działanie uspokajające i poprawiające nastrój.

²³⁵ E. Lamer - Zarawska (red.): Fitoterapia i leki roślinne, Warszawa 2007, s. s. 98.

<i>Electuarii de ovo drachmas duas,</i>	powidełek z jaja 2 drachmy,
<i>florum sulphuris drachmam 1 et dimidiam,</i>	siarki sublimowanej półtorej drachmy,
<i>salis absinthii drachmam unam,</i>	popiołu z piołunu 1 drachmę,
<i>olei ex semine angelicae destillatae drachmas tres,</i>	olejku z nasienia arcydzięgla trzy drachmy,
<i>olii succini drachmas duas</i>	oleju bursztynowego 2 drachmy,
<i>syrupi acetositatis citri quantum satis ad electuarium.</i>	syropu octowego cytrynowego ile trzeba do powidełek.
<i>Misce secundum artem, reponatur pro usu.</i>	Zmieszaj zgodnie ze sztuką i odstaw do użytku.
<i>Signetur: Pestilenz Latwerege</i>	Podpisz: Powidełka przeciw zarazie

Recepta 18	
<i>Das Mitridat Wasser wird also gemacht</i>	Tak właśnie będzie robiona woda mitrydatowa
<i>Recipe</i>	Weź
<i>Diptami albi uncias duas,</i>	dyptamu białego 2 uncje,
<i>radicum pimpinelle,</i>	korzenia biedrzeńca,
<i>angelicae,</i>	arcydzięgla,
<i>tormentillae ana unciam 1,</i>	wężownika po 1 uncji,
<i>scordii,</i>	ożanki czosnkowej,
<i>rutae,</i>	ruty,
<i>cardui benedicti,</i>	drapacza,
<i>radicis valerianae,</i>	korzenia kozłka,
<i>seminis acetosae ana unciam semis et scrupulos 2,</i>	nasienia szczawiu po pół uncji i 2 skrupuły,
<i>aquae nucum libram 1,</i>	wody orzechowej 1 funt,
<i>aquae rosarum</i>	wody różanej,
<i>scabiosae,</i>	wody z farbownika
<i>cardui benedicti ana uncias tres,</i>	wody z drapacza po 3 uncje,
<i>succi scabiosae,</i>	soku z driakwi,
<i>angelicae,</i>	soku z arcydzięgla,
<i>chelidoniae ana uncias duas.</i>	soku z glistnika po 2 uncje.
<i>Contusas radices macera super calidis cineribus</i>	potłuczone korzenie maceruj nad ciepłym popiołem

<i>per horas 24 cum aquis et succis praedictis</i>	przez 24 godziny z wodą i wspomnianymi sokami.
<i>Postea adde Mithridati optimi,</i>	Później dodaj najlepszego mitrydatu,
<i>conservae acetosellae ana uncias 2 semis,</i>	konserwy ze szczawika po 2 i pół uncji,
<i>conservae rosarum</i>	konserwy różanej,
<i>boraginis,</i>	konserwy z ogórecznika,
<i>buglossae,</i>	konserwy z farbownika,
<i>corticum citri conditorum ana drachmas quinque et dimidiam,</i>	skórki cytrynowej kandyzowanej po pięć i pół drachmy
<i>vini granatorum</i>	wina granatowego,
<i>vel succi limonum uncias duas semis</i>	lub soku limonkowego 2 i pół uncji,
<i>speciei dia margaritarum frigidae scrupulos 4,</i>	konfektu perłowego aromatycznego ²³⁶ 4 skrupuły,
<i>electuarii de gemmis scrupulos 2,</i>	powidełek z kamieni szlachetnych ²³⁷ 2 skrupuły,
<i>dia moschi dulcis scrupulum unum.</i>	konfektu piżmowego ²³⁸ 1 skrupuł.
<i>Fiat arte per vitrum destillatio</i>	Zrób według zasad sztuki destylację w szkle
<i>summa cum diligentia.</i>	z najwyższą starannością

Recepta 19.

<i>Recipe</i>	Weź
<i>Theriaca Andromachi electae drachmam semis</i>	teriaku Andromacha wybornego pół drachmy,
<i>mitridati scrupulum 1,</i>	mitrydatu 1 skrupuł,
<i>speciei de gemmis frigidae,</i>	składnika do powidełka z zimnymi kamieniami ²³⁹
<i>speciei liberantis,</i>	ziół uwalniających ²⁴⁰ ,
<i>seminis citri ana grana sex,</i>	nasion cytryny po 6 granów,

²³⁶ Ph. A.: op. cit. s.49. rodzaj aromatycznych cukierków wg Mikołaja.

²³⁷ Ph. A.: op. cit s. 61. Powidełka wg lekarza arabskiego Mezuego.

²³⁸ Ph. A.: op. cit. s. 50. Cukierki,

²³⁹ Ph. A., s. 61. Wśród 23 składników są m.in.: perły, hiacynt, szmaragd, szafir, karniol, granat, koral czerwony i biały, złoto i srebro w listkach.

²⁴⁰ A. Rittmann: Grundzuege einer Geschichte der Krankheitslehre im Mittelalter, Bruenn 1868, s. 127, zioła (40 składników) uwalniające od wszystkich trucizn, w tym od dżumy.

<i>pulveris scordi,</i>	sproszkowanej ożanki,
<i>angelice,</i>	arcydzięgła,
<i>cornu cervi usti,</i>	palonego rogu jelenia,
<i>petasitis,</i>	lepiężnika,
<i>tormentillae,</i>	wężownika,
<i>unicornu ana grana tria,</i>	rogu jednoroźca ²⁴¹ po trzy grany,
<i>foliorum auri electi numero 1,</i>	jeden listek wybornego złota,
<i>syrupi acetositatis citri unciam 1,</i>	syropu cytrynowego 1 uncję,
<i>aquae acetosae,</i>	wody szczawiowej,
<i>scabiosae,</i>	wody z farbownika,
<i>cardui benedicti ana unciam semis,</i>	wody z drapacza po pół uncji,
<i>aceti rosacei drachmam 1.</i>	octu różanego jedną drachmę.
<i>Misce</i>	Zmieszaj

Recepta 20	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>Theriaca optima scrupulos 2,</i>	teriaku najlepszego 2 skrupuły,
<i>Philonii Romani drachmam dimidiam,</i>	powidełka Philona Rzymianina wg. Mikołaja ²⁴² pół drachmy,
<i>camphorae,</i>	kamfory,
<i>euphorbii ana grana 4,</i>	wilczomleczka po 4 grany,
<i>cornu monocerotis</i>	rogu jednoroźca
<i>vel terrae sigillatae scrupulum semis</i>	lub ziemi pieczętnej pół skrupuła,
<i>cum pauco aceto diluta bibantur,</i>	z odrobiną octu rozpuszczonych daj do picia
<i>et supersudet aeger.</i>	i niech się chory wypoci.
<i>Huic ego (cum Gratia Deo) plurimum confide</i>	Temu ja (z Bożą łaską) bardzo ufam

²⁴¹ W. Roeske: Fenomen jednoroźca w Polsce, Kraków 1997, s. 6.

²⁴² Ph. A., s. 78, 16. – Składnikowe powidełka opracowane przez lekarza rzymskiego Philona i podane za Mikołajem.

Recepta 21	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>croci drachmam semis,</i>	szafranu pół drachmy,
<i>euphorbii drachmam 1,</i>	wilczomleczu 1 drachmę,
<i>mastiches,</i>	mastyksu,
<i>sacchari ana drachmas 2,</i>	cukru po 2 drachmy,
<i>misce,</i>	zmieszaj,
<i>fiat pulvis subtilis</i>	niech powstanie delikatny proszek.

Recepta 22	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>euphorbii,</i>	wilczomleczu,
<i>mastiches ana drachmam 1,</i>	mastyksu po 1 drachmie,
<i>croci scrupulum semis,</i>	szafranu pół skrupułu
<i>misce, fiat pulvis</i>	zmieszaj niech powstanie proszek
<i>et cum melle despumato fiat massa</i>	i zrób masę z odszumowanym miodem.

Recepta 23	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>stybii praeparati grana sex,</i>	antymonu preparowanego 6 granów,
<i>speciei liberantis scrupulum semis,</i>	ziół uwalniających pół skrupułu,
<i>conservae rosarum unciam semis,</i>	konserwy różanej pół uncji,
<i>Misce</i>	zmieszaj

Recepta 24	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>dictamni Cretici,</i>	dyptamu kretańskiego
<i>angelice,</i>	arcydziałę,
<i>tormentillae,</i>	wężownika,
<i>zedoariae ana drachmas 2,</i>	cytwaru po 2 drachmy,
<i>boli Armeni,</i>	glinki armeńskiej,
<i>terrae sigillatae ana scrupulos 2,</i>	ziemi pieczętnej po 2 skrupuły
<i>commisceantur et pulverisentur</i>	zmieszaj i sproszkuj

Recepta 25	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>seminis peoniae maris numero XV,</i>	nasiona piwonii morskiej 15 sztuk,
<i>pulverisentur,</i>	sproszkuj,
<i>coque in aqua melissae unciis tribus,</i>	gotuj w 3 uncjach wody melisowej,
<i>unica ebullitione,</i>	z jednym wrzeniem (tzn. niech wrze tylko raz)
<i>deide adde pulveris cardui benedicti,</i>	potem dodaj sproszkowanego drapacza,
<i>zedoariae,</i>	cytwaru,
<i>tormentillae ana scrupulos 2,</i>	wężownika po 2 skrupuły,
<i>aceti de vino unciam 1,</i>	octu winnego 1 uncję,
<i>misce, fiat potio</i>	zmieszaj, zrób napój.

Recepta 26	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>aquae rosarum uncias 3,</i>	wody różanej 3 uncje,
<i>aquae violarum,</i>	wody fiołkowej,
<i>nymphearum ana unciae semis,</i>	wody z grzybienia pół uncji,
<i>santali citrini drachmam unam semis,</i>	sandałowca cytrynowego półtorej drachmy,
<i>trochiscorum de camphora grana 3,</i>	pastylek kamforowych 3 grany,
<i>musci grana 3,</i>	mchu 3 grany,
<i>aceti rosati uncias 2,</i>	octu różanego 2 uncje
<i>misce, fiat aqua cordialis.</i>	zmieszaj, niech powstanie woda sercowa.
<i>Servetur in vitro bene obturato.</i>	Należy przechowywać w szkle dobrze zatkanym.

Recepta 27	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>aquae rosarum librae semis,</i>	wody różanej pół funta
<i>boraginis,</i>	wody z ogórecznika,
<i>buglossae ana uncias 2,</i>	wody z farbownika po 2 uncje,
<i>Acetosae</i>	wody szczawiowej
<i>et melissae aquas ana unciam 1,</i>	i wody melisowej po 1 uncji,
<i>coralliorum rubeorum drachmam 1</i>	koralu czerwonego 1 drachmę,

<i>sandalorum omnium ana drachmam semis,</i>	wszelkiego sandałowca (tj. białego i czerwonego) po pół drachmy,
<i>ligni aloes,</i>	drewna aloesowego,
<i>ossis de corde cervi ana scrupulum 1,</i>	kości z serca jelenia po 1 skrupule,
<i>croci scrupulum semis</i>	szafranu pół skrupuła,
<i>Camphorae</i>	kamfory,
<i>spodii ana grana V</i>	węgla kostnego po pięć granów,
<i>Misce</i>	Zmieszaj

Recepta 28

<i>Recipe</i>	Weź
<i>Theriaca Andromachi optima,</i>	najlepszego teriaku Andromacha,
<i>succi limonum,</i>	soku limonkowego,
<i>aceti optimi,</i>	najlepszego octu,
<i>aquae rosarum odoratissimae ana drachmas 2,</i>	wody różanej najwonnejszej po 2 drachmy,
<i>margaritarum praeparatarum drachmam semis,</i>	pereł preparowanych pół drachmy,
<i>fragmentorum omnium ana scrupulum 1</i>	Wszelkich kawałków (kamieni szlachetnych) po 1 skrupule
<i>rosae rubrae,</i>	czerwonej róży
<i>coralliorum rubeorum,</i>	czerwonego koralu,
<i>santali rubri ana scrupulum semis.</i>	czerwonego sandałowca po pół skrupuła.
<i>Misce,</i>	Zmieszaj,
<i>fiat linimentum pro corde.</i>	niech powstanie mazidło dla serca.

Recepta 29

<i>Recipe</i>	Weź
<i>aquae acetosae,</i>	wody szczawiowej,
<i>cardui benedicti,</i>	wody z drapacza,
<i>boraginis,</i>	wody z ogórecznika,
<i>succi limonum</i>	soku limonkowego,
<i>vel granatorum acidorum ana uncias 3,</i>	lub z kwaśnych granatów po 3 uncje,
<i>syrupi acetositatis citri uncias 2</i>	syropu cytrynowego 2 uncje,
<i>speciei dia margaritarum frigidae scrupulum 1,</i>	ziół wg Mikołaja 1 skrupuła,

<i>coralliorum rubeorum</i>	czerwonego koralu,
<i>albi ana scrupulum semis,</i>	białego koralu po pół skrupułu,
<i>camphorae grana 3,</i>	kamfory 3 grany,
<i>misce, fiat potio longa</i>	zmieszaj, niech powstanie długi napój (niech napój będzie długo pity???)
<i>dulcoretur cum manibus Christi perlatis</i>	osłódź perłowymi dłońmi Chrystusa ²⁴³

Recepta 30

<i>Recipe</i>	Weź
<i>succi pomorum acidorum et redolentium uncias 3</i>	soku z jabłek kwaśnych i wonnych 3 uncje,
<i>succi acetosae,</i>	soku szczawiowego,
<i>buglossae ana uncias 2,</i>	farbownika po 2 uncje,
<i>aquae acetosae,</i>	wody szczawiowej,
<i>cichorii,</i>	wody z cykorii,
<i>rosarum ana unciam I semis,</i>	wody różanej po półtorej uncji,
<i>santali rubei parum, sacchari quantum satis,</i>	nieco sandałowca czerwonego, cukru ile trzeba,
<i>fiat Julapium.</i>	niech powstanie julep ²⁴⁴ .

Recepta 31

<i>Recipe</i>	Weź
<i>mucilaginis seminum citoniorum et psilli,</i>	kleiku z nasion pigwy i babki płesznika,
<i>extractae cum aqua violarum,</i>	wyciągu z wodą fiołkową,
<i>butyri insulsi recentis,</i>	niesolonego świeżego masła,
<i>olei violarum recentis</i>	świeżego olejku fiołkowego,
<i>etiam loti cum aqua violarum ana unciam semis,</i>	także lilii z wodą fiołkową po pół uncji,
<i>cerae albae parum,</i>	nieco białego wosku,

²⁴³ Ph. A., s. 98. - Rotulki (cukierki) zwane dłońmi Chrystusa.

²⁴⁴ R. Schmitz: Geschichte der Pharmazie Band I, Eschborn 1998, s. 431, julep – woda różana, słodki, chłodny napój.

<i>fiat unguentum ad spinam dorsi.</i>	zrób maść na kręgosłup.
--	-------------------------

Recepta 32	
<i>Auf die Leber ist diss dienstlich</i>	Służy to na wątrobę
<i>Recipe:</i>	Weź
<i>aquae endiviae uncias 4,</i>	wody z endywii 4 uncje,
<i>aceti vini unciam 1,</i>	octu winnego 1 uncję,
<i>sandali rubei drachmam 1.</i>	sandałowca czerwonego 1 drachmę.
<i>Misce</i>	Zmieszaj.

Recepta 33	
<i>Den Nieren ist diss selbin dienstlich</i>	To samo służy na nerki
<i>Recipe</i>	Weź
<i>unguenti infrigidantis Galeni unciam 1 semis,</i>	maści chłodzącej Galena ²⁴⁵ półtorej uncji,
<i>Spodii</i>	węgla kostnego,
<i>sandali albi ana drachmam 1,</i>	sandałowca białego po 1 drachmie,
<i>olei nymphaeae quantm satis,</i>	olejku grzybieniewego ile trzeba,
<i>Misce</i>	zmieszaj

Recepta 34	
<i>Recipe</i>	Weź
<i>gummi electi uncias 2,</i>	gumy wybornej 2 uncje,
<i>euphorbii unciam 1,</i>	wilczomlecza 1 uncję,
<i>gummi hederæ unciam 1 semis,</i>	gumy bluszczowej półtorej uncji,
<i>olibani unciam 1,</i>	kadzidła białego 1 uncję,
<i>ligni aloes crudi unciam semis,</i>	surowego drewna aloesowego pół uncji,
<i>mastichis,</i>	mastyksu,
<i>mirrhae,</i>	mirry,
<i>aloes,</i>	aloesu,
<i>laudami,²⁴⁶</i>	opium,

²⁴⁵ Ph. A, s. 218. - Maść wg. Galena.

<i>castorei,</i>	stroju bobrowego,
<i>serapini,</i>	żywicy sagapenowej
<i>galangae ana uncias 2,</i>	gałgantu po 2 uncje,
<i>cinnamoni,</i>	cynamonu,
<i>gariophyllorum,</i>	goździków,
<i>nucis muschatae</i>	gałki muszkatołowej
<i>cubebae,</i>	kubeby,
<i>zedoariae electae ana unciam 1,</i>	cytwaru wybornego po 1 uncji,
<i>opoponacis,</i>	gumożywicy panakowej,
<i>resinae pini,</i>	żywicy sosnowej,
<i>picis navalis ana unciam 1 semis,</i>	czarnej sosny po półtorej uncji,
<i>ficuum siccarum pinguium numero 20,</i>	fig suszonych tłustych sztuk 20,
<i>farinae linii</i>	mąki lnianej
<i>et faenugraeci ana uncias 2,</i>	i kozieradki po 2 uncje,
<i>capitum alliorum,</i>	główek czosnkowych,
<i>radicis althaeae ana unciam 1,</i>	korzenia prawoślazu po 1 uncji,
<i>olei tormentillae uncias 4,</i>	oleju z wężownika 4 uncje,
<i>laurini libram 1,</i>	tysiącznika 1 funt,
<i>olei abietis uncias sex,</i>	olejku z kosodrzewiny 6 uncji,
<i>pinguedinis porcinae uncias 3.</i>	smalcu wieprzowego 3 uncje
<i>Terenda terantur</i>	Składniki do starcia, niech zostaną starte
<i>et in vas vitreum recondantur</i>	i umieszczone w naczyniu szklanym
<i>et stent diebus 8 in firmo,</i>	i niech stoją bezpiecznie przez 8 dni,
<i>postea destillentur igne lento</i>	później niech będą destylowane na wolnym ogniu,
<i>et oleum exiens diligenter colligatur</i>	a wypływający olej niech zostanie starannie zebrany
<i>et reponatur ad usum</i>	i odłożony do użytku

Recepta 35

<i>Recipe</i>	Weź
<i>succi acetositatis citri,</i>	soku cytrynowego,

²⁴⁶ K. H. Ubertus: Arzneimittel-, Drogen-, Chemikalien-, und Heilkraeuter-, Fachwoerterbuch, Berlin-Neukoelln 1939, s. 149.

<i>limonis ana unciam 1,</i>	z limonek po 1 uncji,
<i>coralliorum rubeorum,</i>	korala czerwonego,
<i>rosae rubrae ana drachmam 1,</i>	róży czerwonej po 1 drachmie,
<i>olei iuniperi rectificati unciam semis,</i>	rektyfikowanego olejku jałowcowego pół uncji,
<i>spodii,</i>	węgla kostnego,
<i>camphorae ana scrupulos 2,</i>	kamfory po 2 skrupuły,
<i>margaritarum,</i>	pereł,
<i>fragmentorum smaragdi,</i>	rozkawałkowanego szmaragdu,
<i>hyacinthi,</i>	hiacynta,
<i>saphiri ana scrupulum 1,</i>	szafiru po 1 skrupule
<i>croci scrupuli semis,</i>	szafranu pół skrupuła,
<i>pulverisanda pulverisentur subtiliter,</i>	składniki do sproszkowania niech zostaną delikatnie sproszkowane
<i>et omnia simul bene ducantur,</i>	i niech wszystko będzie jednocześnie dobrze przeprowadzone,
<i>donec fiat linimentum</i>	dopóki nie powstanie mazidło

Recepta 36

<i>Recipe</i>	Weź
<i>baccarum iuniperi uncias 8,</i>	owoców jałowca 8 uncji,
<i>mirrhae,</i>	mirry,
<i>aloes ana unciam 1,</i>	aloesu po 1 uncji,
<i>succini,</i>	bursztynu,
<i>santali albi ana unciam semis,</i>	białego sandałowca po pół uncji,
<i>thuris,</i>	kadzidła,
<i>styracis calamithae,</i>	storaksu,
<i>laudani,</i>	opium,
<i>thymiamatis ana drachmas 2.</i>	kadzidełka po 2 drachmy.
<i>Fiat ex omnibus</i>	Zrób ze wszystkiego
<i>pulvis criassiusculus.</i>	grubszy proszek

Recepta 37

<i>Recipe</i>	Weź
<i>rosarum rubearum</i>	róży czerwonej,
<i>santalorum omnium ana drachmam 1,</i>	sandałowca białego i czerwonego 1

	drachmę,
<i>croci,</i>	szafranu,
<i>camphorae ana scrupulum 1,</i>	kamfory po 1 skrupule,
<i>moschi veri,</i>	prawdziwego pizma,
<i>ambrae legitimae ana granaV.</i>	ambry właściwej po 5 granów,
<i>Fiat cum mucilagine tragacanthi pomum.</i>	Zrób jabłko (wonne) z kleikiem z tragakanty.

Recepta 38

<i>Recipe</i>	Weź
<i>lavendulae,</i>	lawendy,
<i>camomillae,</i>	rumianku,
<i>meliloti ana manipulum 1,</i>	nostrzyka po 1 garści,
<i>serpilli,</i>	tymiaku,
<i>maioranae,</i>	majeranku,
<i>pulegii,</i>	mięty polej,
<i>melissae,</i>	melisy,
<i>origani ana manipulum 1 semis,</i>	lebidki po półtorej garści,
<i>menthae crispae,</i>	mięty kędzierzawej,
<i>rubeae ana manipulum 1,</i>	barwiczki ²⁴⁷ po 1 garści,
<i>angelicae,</i>	arcydzięgla,
<i>corticis arantiorum,</i>	skórki pomarańczowej,
<i>gariophyllorum ana drachmam 1,</i>	goździków po 1 drachmie,
<i>aliptae muscatae,</i>	kołaczyki wg. Mikołaja,
<i>macis ana drachmam semis,</i>	kwiatu muszkatowego po pół drachmy,
<i>contundantur omnia</i>	wszystko zetrzyj
<i>et fiat pulvis.</i>	i uczynj proszek.

Recepta 39.

<i>Speisepulver das Essen damit zu bestrawen</i>	Proszek do posypywania potraw
<i>Recipe</i>	Weź

²⁴⁷ M. Plezia (red.): Słownik łacińsko – polski PWN, t. IV, Warszawa 2007, s. 573.

<i>cinamomi unciam 1,</i>	cynamonu 1 uncję,
<i>zinziberis albi,</i>	białego imbiru,
<i>coriandri praeparati ana drachmas 3,</i>	preparowanej kolendry po 3 drachmy,
<i>garyophyllorum,</i>	goździków,
<i>cardamomi,</i>	kardamonu,
<i>rosarum rubearum</i>	czerwonej róży,
<i>corticum citri ana drachmam 1 semis,</i>	skórki cytrynowej po półtorej drachmy,
<i>pentaphylli,</i>	chińskiego zioła (Jiagoulan),
<i>dictamni an drachmam 1,</i>	dyptamu po 1 drachmie,
<i>croci drachmam semis,</i>	szafranu pół drachmy,
<i>sacchari optimi ad pondus omnium,</i>	najlepszego cukru stosownie do wagi wszystkich składników,
<i>misce,</i>	zmieszaj,
<i>fiat Tragea pro cibo.</i>	uczyn proszek do (posypywania J. W.) pokarmu

Recepta 40.	
<i>Trochisci sublinguales</i>	Pastyłki podjęzykowe
<i>Recipe</i>	Weź
<i>Mitrdatis optimi,</i>	najlepszego mitrydatu,
<i>electuatrii de ovo ana drachmas 2,</i>	powidełka z jaja po 2 drachmy,
<i>zedoariae,</i>	cytwaru,
<i>radicis angelicae ana drachmam 1 semis,</i>	korzenia arcydzięgla półtorej drachmy,
<i>ligni aloes,</i>	drewna aloesu,
<i>macis ana drachmam 1,</i>	kwiatu muszkatowego po 1 drachmie,
<i>corticum citri,</i>	skórki cytrynowej,
<i>ireos ana drachmam semis,</i>	korzenia irysa po pół drachmy,
<i>aliptae moschatae,</i>	kołaczyków wg. Mikołaja,
<i>galliae moschatae,</i>	trociczków wg. Mezuego,
<i>rosarum rubearum ana scrupulos 2,</i>	róży czerwonej po 2 skrupuły,
<i>sacchari optimi drachmas 6</i>	najlepszego cukru 6 drachm
<i>cum mucilagine tragacanthi infusi</i>	wraz z naparem z kleiku z tragakanty
<i>in aqua rosarum et angelicae,</i>	w wodzie różanej i arcydzięglowej,
<i>fiant Trochisci.</i>	niech powstaną pastylki.

3. Aptekarstwo stargardzkie w okresie brandenbursko-pruskim

Po zakończeniu wojny trzydziestoletniej (pokój w Osnabrueck zawarto w 1648 roku) stopniowo wzrastało znaczenie Stargardu. Wobec bezpotomnej śmierci ostatniego Gryfity, Bogusława XIV, i aneksji zachodniej części Pomorza ze Szczecinem przez Szwecję doszło do podziału księstwa. Wschodnią część, ze Stargardem, Koszalinem, Kołobrzegiem i Słupskiem, objęli w 1653 roku Brandenburczycy²⁴⁸.

3.1. Charakterystyka ogólna

W latach 1668-1723 Stargard był stolicą brandenburskiej prowincji – Pomorza Tylnego. Tutaj wydano dwie ważne dla aptekarstwa ody nacje obowiązujące na Pomorzu Tylnym i w biskupstwie kamińskim²⁴⁹. Tłoczono je w otwartej w 1671 roku oficynie, ale już od 1687 roku miasto posiadało drugą drukarnię - Campego²⁵⁰. Ze stołecznego charakteru Stargardu wynikała jego zwierzchnia rola nad aptekami w innych miastach prowincji. Na przykład, w 1690 roku stargardzki elektorski dyrektor ekonomii, radca dworu na Pomorzu Zachodnim i komendant zamku – Adam Podewiltz – przewodniczył komisji wizytującej nowo otwartą aptekę w Kołobrzegu. Był urzędnikiem, dlatego w skład komisji wchodziłi jeszcze dwaj kołobrzescy lekarze²⁵¹.

Berliński ośrodek władzy, dążąc do pełnej centralizacji politycznej, kosztem m.in. uprawnień stanów pomorskich, w tym mieszczaństwa, stopniowo wprowadzał regulacje prawne obejmujące wkrótce wszystkie dziedziny życia społecznego. Pierwsza na świecie ogólnopaństwowa farmakopea została opracowana w 1698 roku

²⁴⁸ Churfust. Brandenburgische Tax-u. Victual – Ordnung im Herzogthumb Hinter – Pommern und Furstenthumb Cammin, Stargard, 1681 r., Revidierte Koenigliche Preussische Tax- u. Victual- Ordnung im Herzogthum Hinter – Pommern und Furstenthumb Cammin, Stargard 1713.

²⁴⁹ Churfust. Brandenburgische Tax-u. Victual – Ordnung...

²⁵⁰ J. L. Jurkiewicz: Stargard...s. 141.

²⁵¹ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne ..., s. 314-315.

właśnie dla Brandenburgii, pod tytułem *Dispensatorium Brandenburgicum*. Król pruski nakazał w 1713 roku przedrukowanie *Dispensatorium Brandenburgicum* pod zmienionym tytułem: *Dispensatorium Regium et Electorale Borusso-Brandenburgicum*²⁵².

Państwo Hohenzollernów cechowała skuteczność także w zakresie zapobiegania chorobom. Już w 1653 roku elektor Fryderyk Wilhelm wydał „Ogólną ordynację w sprawie epidemii”, zaś w 1685 roku zostało powołane Kolegium Medyczne²⁵³. Te poczynania nabrały rozmachu po roku 1701, a więc po koronacji elektora Fryderyka I na „króla w Prusach”²⁵⁴. Jako król Fryderyk III powołał on 2 sierpnia 1709 roku dwa kolegia sanitarne: w Berlinie i w Stargardzie. Stargardzkie *Collegium Sanitatis* tworzyli radcowie Zarządu Pomorza, Komisariatu i inni specjaliści. Ustanowienie urzędu swoistej policji sanitarnej właśnie w Stargardzie czyniło z miasta istotny ośrodek decyzyjny i wykonawczy w niezwykle ważnej dziedzinie życia społecznego, jakim było i jest zdrowie publiczne.

Interesującym dokumentem dowodzącym wagi, jaką król Prus i jego pomorscy urzędnicy przykładali do problematyki zatruc, jest powtórne zarządzenie sygnowane w Stargardzie 15. kwietnia 1705 roku²⁵⁵. Wobec stwierdzonych przypadków dodawania trucizn (np. arszeniku) do żywności w celach zbrodniczych nakazano aptekarzom, materialistom i okulistom wydawanie trucizn wyłącznie na podstawie zaświadczeń od lekarzy. Zabroniono granulowania i przesiewania trucizn przeznaczonych do sprzedaży. Dla trucicieli wyznaczono karę „na gardle” za pomocą miecza. Dla porównania, nakaz starannego i odpowiedzialnego obchodzenia się z truciznami obowiązywał aptekarzy kołobrzeskich już od 1644 roku²⁵⁶.

²⁵² *Dispensatorium Borusso Brandenburgicum, Berolini MDCCXIII*. - Ta pierwsza pruska farmakopea była wydana dziewięciokrotnie w latach 1714 – 1781. W 1799 roku ukazała się *Pharmacopoea Borussica* ed. I. będąca wzorem przy opracowaniu *Pharmacopoeia Regni Poloniae*.

²⁵³ Z. Szultka: *Kultura materialna i duchowa*, [w:] G. Labuda (red.): *Historia Pomorza*, t. 2., cz. 3, s. 915.

²⁵⁴ J. Krasuski: *Historia Niemiec*, Wrocław 2002, s. 135.

²⁵⁵ APS AKS I 5405, s. 17.

²⁵⁶ J. Brzezińska: *Problemy farmaceutyczne...*, s. 296-299.

Tragiczny pożar miasta w 1635 roku strawił wszystkie domostwa i gmachy użyteczności publicznej. Ocalało tylko osiemnaście posesji i kościół św. Jana. Nastąpiło wyludnienie miasta i przerwanie ciągłości funkcjonowania wielu instytucji. Apteki także spłonęły. Jedynie Apteka Rady podjęła działalność w swoich dotychczasowych pomieszczeniach. Nie wiadomo, jak długo trwała przerwa w jej czynności.

3.2. Apteki i aptekarze

Zachowane wpisy do księgi prawa miejskiego z połowy XVII wieku mówią o dwóch aptekarzach stargardzkich w omawianym okresie. Byli to: Joshua Fester (wpis z 1652 roku) i Samuel Heyder (wpis z 1659 roku)²⁵⁷. Skądinąd wiadomo, że nie byli oni właścicielami *Ratsapotheke*, zaś Samuel Heyder znalazł miejsce wiecznego spoczynku w dniu 25 lipca 1675 roku na cmentarzu przy kościele pod wezwaniem Najświętszej Maryi Panny²⁵⁸. Z kołobrzeskich pośrednich źródeł wiadomo, że w Stargardzie istniały w 1688 roku 4 apteki²⁵⁹. W tym roku młody przybysz, pomocnik aptekarski, prosił elektora o przywilej na czwartą aptekę w Kołobrzegu argumentując swoją dezyderatę faktem istnienia w Stargardzie analogicznej liczby oficyn. Co najmniej jedna z nich musiała być krótkotrwałą efemerydą, gdyż źródła nie potwierdzają później wspomnianej liczby aptek.

W drugiej połowie XVII wieku powstała w Stargardzie Hoffapotheke (Apteka Dworska), usytuowana w kamienicy obok ratusza (Rynek 2). Prowadzący ją Johann Mueller musiał być dobrze ustosunkowany na berlińskim dworze, bowiem został

²⁵⁷ APS, Rękopisy i Spuścizny, Buergerbuch Magistrat zu Stargard 1454-1821, 904.

²⁵⁸ U. Retzow: Begrabnisse der St.-Marien Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658-1677, [w:] „Der deutsche Roland”, Heft 5/6, 25, 1936 r.

²⁵⁹ J. Brzezińska: Problemy farmaceutyczne..., s. 36,

uznany za aptekarza dworskiego²⁶⁰. Pojawił się nad Iną przed 1660 roku, gdyż pod datą 29 lutego 1660 roku odnotowano pochówek jego dziecka na mariackim cmentarzu przekościelnym²⁶¹. Jego działalność w mieście można zatem wiązać z ustanowieniem Stargardu stolicą Pomorza Tylnego w 1686 roku. Ponadto 6 czerwca 1681 roku otrzymał jeszcze koncesję na wyszynk wina, a później, 24 kwietnia 1685 roku, zezwolenie na piwnicę z winem hiszpańskim i francuskim²⁶². Można doszukać się w tych faktach podobieństwa do regulacji prawnej, której beneficjentem został w 1610 roku aptekarz słupski Peter Hille. Na mocy powyższego zezwolenia mógł on prowadzić wyszynk i przerób wina z ratuszowej piwnicy²⁶³.

Klimat ruchliwego miasta będącego stolicą prowincji sprawił, że w latach 1655-1700 doliczono się aż siedmiu korzenników - drogistów²⁶⁴. Z tego okresu zachowało się kilkanaście oryginalnych recept wystawionych przez dra Daniela Kruegera dla rajcy i kredytora stargardzkiego Jacoba Gottschalka²⁶⁵, zrealizowanych w oficynach Georga Voglera i Johanna Muellera. Prawie wszystkie recepty zawierają zapisy z użyciem symboli alchemicznych, co w tym czasie było zwyczajowo praktykowane²⁶⁶.

Trzecia apteka mieściła się przy ul. Szewskiej 16. Jednym z pierwszych jej właścicieli był Peter Barts, odnotowany w 1627 roku. Aptekarz Melchior Magnitzki pojawił się w Stargardzie w 1675 roku²⁶⁷. Jako dwudziestoczteroletni pomocnik aptekarski pracował u aptekarza dworskiego Johanna Muellera przy Rynku 2. Został wpisany do ksiąg miejskich w roku 1677, po tym jak ożenił się z Dorotą Voigt²⁶⁸.

²⁶⁰ Być może tytuł aptekarza dworskiego wraz z przywilejem na otwarcie apteki w dowolnym mieście otrzymał za jakieś zasługi.

²⁶¹ U. Retzow: Begrabnisse der St.-Marien Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658-1677, [w:] „Der deutsche Roland”, Heft 5/6, 25, 1936 r.

²⁶² M. Teske: Geschichte de Stadt..., Stargard 1843 r., s. 136-137.

²⁶³ E. Jendreyczyk: op. cit., 1928 r., s. 4.....

²⁶⁴ H. Lesinski: Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia [w:] Historia Pomorza, pod red. G. Labudy cz. 3., t. 2, s. 181.

²⁶⁵ APS Konsystorz Ewangelicki w Szczecinie, sygn. 6769.

²⁶⁶ Vide aneks 2 „Recepty dr D. Kruegera z 1669 roku”.

²⁶⁷ KP. XVIII.26333. I 2.

²⁶⁸ KP. XVIII. 26333. I 3.

Wtedy zapewne otrzymał w wianie żony Doroty posesję przy ul. Szewskiej 16, w której prowadził aptekę. Zapis w panegirycznym druku pośmiertnym autorstwa Johanna Georga Selda mówi jednak o posiadaniu przez M. Magnitzkiego... dwóch aptek²⁶⁹. Nie wykluczone, że chodziło o dodatkową dzierżawę apteki dworskiej dawnego pryncypała Johanna Muellera. W 1695 roku otrzymał powołanie do komisji kontrolującej tożsamość *Oculi cancrorum* (oczu rakowych²⁷⁰), rzekomo zafalszowanych przez materialistę Christiana Matiniego²⁷¹. Za ewenement należy uznać uczestnictwo aptekarza M. Magnitzkiego w czynnościach kontrolnych, gdyż wówczas były one domeną medyków²⁷².

W późniejszym czasie małżonkowie Dorota i Melchior Machnitzki fundowali cenne elementy wyposażenia kościoła pw. NMP Królowej Świata. Świecznik z 1696 roku i żyrandol z 1712 roku nie dotrwały jednak do naszych czasów²⁷³. W latach 1730-1780 oficyna prawdopodobnie należała do Jueterbocków, Samuela Simona i jego syna - Christopa Friedricha²⁷⁴. Wizyta eksponowanego berlińczyka – J. F. C. Rellstaba u stargardzkiego aptekarza i bardzo pozytywne jej oceny świadczyły o wysokim poziomie społecznym i estetycznym gospodarza.

Wydaje się iż Apteka Radziecka przeżywała w drugiej połowie XVII wieku istotny regres. W 1679 roku nabywcą jej został Johann Christian Zurius²⁷⁵. Tenże odsprzedał aptekę i przywilej Duńczykowi – Martinusowi Rahnowi w 1695 roku²⁷⁶. Był on autorem dysertacji doktorskiej z 1692 roku, prawdopodobnie, będąc lekarzem, nie prowadził apteki osobiście. Mieszkał zasadniczo na duńskiej wyspie – Zelandii,

²⁶⁹ KP. XVIII. 26333. I 3.

²⁷⁰ *Oculi Cancrorum* – krążki pozyskiwane z żołądków raków, złożone głównie z węgla wapnia. Za: Julian Trapp: *Farmakognozya*, t. II, Warszawa 1869, s. 388-389.

²⁷¹ APS, AKS sygn. I/5334. Komisja orzekła, że rzekome zafalszowanie oczu rakowych popiołem fajkowym nie miało miejsca.

²⁷² KP. XVIII. 26333. I s.5, M. Magnitzki zmarł 30. czerwca 1701 roku, a pośrednią przyczyną był uraz czaszki, którego doznał wskutek upadku świerkowej belki z wysokiego rusztowania dziesięć lat wcześniej.

²⁷³ Landesarchiv Greifswald, Rep. 55, Nr 114.

²⁷⁴ U Jueterbocków przebywał znany berliński wydawca i muzykolog – J. F. C. Rellstab zachwycony ich gościnnością i pięknem ogrodu.

²⁷⁵ APS Akta miasta Stargard 5998, *Nachrichten ueber die Ratsapotheke zu Stargard*, s.12.

²⁷⁶ APS Akta miasta Stargard 5998, *Nachrichten...*, s. 16.

a w Stargardzie powoływał swoich administratorów. Apteka podupadła do tego stopnia, że zbankrutowała. Tymczasem kwitła Apteka Pod Żółtą Gwiazdą Melchiora Magnitzkiego i wzrastała Apteka Dworska. Ostatecznie Martinus Rahn znalazł w 1706 roku kupującego w osobie Davida Blindova za skromną kwotę 400 talarów²⁷⁷.

Między rokiem 1710 a 1719 Blindov przeniósł *Ratsapotheke* do pięknej kamienicy przy dawnej ul. Pocztowej 1²⁷⁸. Mimo iż wejście znajdowało się od dawnej ulicy Pyrzyckiej, apteka była doskonale widoczna z rynku. O cennej i niespotykanej architekturze aptecznej kamienicy K. Hauke napisał: „Do grupy zasługujących na uwagę domów Stargardu z okresu przejściowego pomiędzy późnym gotykiem a renesansem, które zostały zachowane i których zabudowę szczytową określa się mianem szczytu maswerkowego. należała Apteka Rady Miejskiej stanowiąca jeden z najpiękniejszych przykładów domów mieszczańskich Pomorza. Naroża pietra szczytowego podkreślone są tu za pomocą klasycznych obelisków lub sopli. Elegancki maswerk z łukami, rybimi pęczkami i oślimi grzbietami pokrywa trzy piętra. Na najwyższym piętrze znajdował się spichlerz, na pierwszym piętrze – pomieszczenia mieszkalne, a na parterze apteka z laboratorium. Zamknięte ostrołukiem drzwi wejściowe znajdują się w głębokim, ukosnie ściętym ościeżu. Z lewej strony ościeża położona jest dwupiętrowa przybudówka. Okna pierwszego i drugiego piętra są zwieńczone późnogotyckimi łukami kotarowymi. Kontur zabudowy szczytowej składa się z dwóch ćwierćkregów i zwieńczającego ją szczytu z bocznymi wolutami. Osobliwością jest ostrołuk znajdujący się wewnątrz bocznych ćwierćkregów. Maswerkowa zabudowa szczytowa ratusza jest prawie taka sama”²⁷⁹.

Kiedy w 1719 roku David Blindow sprzedawał aptekę, otrzymał od Tobiasza Gotzscha kwotę 2550 talarów²⁸⁰ i ta kwota zaświadcza, że nie całkiem wydo był oficynę z finansowej zapasici. W rękach T. Gotzscha, jego krewnych i powinowatych,

²⁷⁷ M. Teske: *Geschichtw der Stadt...*, s. 137.

²⁷⁸ M. Teske: *Geschichte der Stadt...*, s. 137.

²⁷⁹ K. Hauke: *Das Buergerhaus in Mecklemburg und Pommern*, Tuebingen 1975, s. 91- 94, 104-110.

²⁸⁰ M. Teske: *Geschichte der Stadt...*, s. 138.

placówka pozostawała circa 125 lat. Jako pierwszy z nich przejął aptekę po ojcu Johann Carl Friedrich Gotzsch, prowadząc ją do 1809 roku.

Wspomniany wyżej aptekarz nadworny Johann Mueller i jego syn Johann Friedrich Mueller prowadzili Aptekę Dworską do około 1726 roku. W XVIII wieku znane źródła odnotowują jeszcze dwóch właścicieli: Christopha Weckera i Augusta Heinricha Fischera. U tego ostatniego praktykował w 1789 roku koryfeusz farmacji europejskiej – Johann Bartolomeus Trommsdorff z Erfurtu. Osiemnastoletni J. B. Trommsdorff przyjechał jesienią 1788 roku z Erfurtu najpierw do Szczecina, a latem następnego roku pojawił się w Stargardzie, aby zgodnie ze zwyczajem tzw. wędrowni czeladniczej, kontynuować pracę w aptece. Już wtedy przygotowywał swoją pierwszą publikację książkową, której tytuł w tłumaczeniu na polski brzmiał: „Krótki podręcznik sztuki aptekarskiej dla użytku uczących się”, wydaną w Szczecinie w 1790 roku²⁸¹. Pobyt w Stargardzie i praca w Aptece Fischera – czyli Dworskiej – mieszczącej się przy Rynku 2, odcisnęły na nim negatywne piętno. Powodem były sadystyczne sceny karania uczniów, których był świadkiem²⁸². Co prawda w opublikowanych wspomnieniach stosował on manierę kamuflażu, używając niby relacji osoby trzeciej, lecz dokładność opisów z pozycji kondycjonującego pomocnika nie budzi wątpliwości, czego dotyczyły. Tekst zawiera opis aptek: Berlina, Poczdamu, Halle, Getyngi, Szczecina, Stargardu, Jeny i Naumburga. Na tle pozostałych siedmiu miast aptekarstwo stargardzkie roku 1789 jawi się szczególnie niekorzystnie: „W Stargardzie znajdują się trzy apteki. Dwie są doskonale przyjmowane, trzecia ma mało do roboty. Wszystkie trzy jednak właściwie nie zasługują na to, aby je nazywać aptekami, bo główną sprawą jest tutaj sprzedaż z ręki i transakcje handlowe, a apteka uznawana jest tylko za sprawę dodatkową. Handlowano tu wszystkimi rodzajami

²⁸¹ J. B. Trommsdorff: *Kurzes Handbuch der Apothekerkunst : zum Gebrauch für Lernende*, Stettin 1790.

²⁸² J. B. Trommsdorff: „*Journal de Pharmazie*”, t. I, Erfurt 1794, s.46.

tabaki, kawy, cukru, wódki, fajek itd. aż po hurt. Prawdę mówiąc, zła to rzecz, gdy ludzie, którzy wyuczyli się swego fachu, muszą potem żyć z innego. Szkoda dla publiczności. I nie ma co się dziwić! Apteka i kram materiałowy nie są bowiem od siebie oddzielone, tak, że bardzo łatwo wdziera się nieporządek; tak, że bardzo łatwo wkrada się nieczystość; tam, gdzie stojaki z olejem stoją przy zapasach leków, gdzie nawet przez cały dzień garnek z tranem stoi na ogniu węglowym i zatruwa powietrze swoim smrodem. To wszystko jednak od biedy jeszcze by uszło, bo już nie da się tego zmienić. Haniebne jest jednak, gdy jeden z tych aptekarzy ponadto jeszcze sobie pozwala fałszować najskuteczniejsze lekarstwa, zamiast piżma sprzedaje mieszankę z szafranu, odrobiny piżma i aktywowanej żółci bydlęcej, itp. A co dopiero powiedzieć na to, gdy tacy ludzie pozwalają sobie jeszcze na wychowywanie trzech do czterech uczniów? – Na Boga! To grzech wołający o pomstę do nieba!! Czy tych młodych ludzi nie czyni się niegodziwymi? Czy oni znów nie będą unieszczęśliwiać innych ludzi?

Znałem uczniów, którzy w trzecim roku swojej nauki nie mieli jeszcze pojęcia o sztuce aptekarskiej; którzy znali z nazwy tylko najpowszechniej używane leki; którzy sądzili, że chemia to robienie złota; którzy nie przygotowywali żadnego preparatu chemicznego i nie umieli przeczytać prawie żadnej recepty!!! Ich całym zajęciem od tego czasu było: grabienie ogrodu, karmienie koni, odmierzanie owoców, skręcanie torebek, odważanie cukru i kawy, cięcie tabaki, czyszczenie naczyń itp., ponadto byli oni traktowani despotycznie. Widziałem kiedyś, jak ukarano ucznia, który popełnił małe przeoczenie; zamiast upomnienia lub nagany dostał na obnażone plecy ponad 30 razów harapem, tak, że krew popłynęła strumieniami. Nigdy nie zapomnę tego straszego dnia, tego młodego nieszczęśliwego człowieka i tego barbarzyńskiego tyra. Obaj jeszcze żyją. Chętnie bym milczał; ponieważ uczucie miłości braterskiej buntuje się, gdy to wspominam; ale może zwróci to uwagę niektórych rodziców na ludzi, którym powierzają swoje dzieci. Pragnę jeszcze wspomnieć, że ten barbarzyńca w towarzystwie zdawał się być samą łagodnością i miłością. Był to jednak wyuczony obłudnik. Nie chcę podawać jego nazwiska, bo on już się nie poprawi. Byłoby mi łatwo napisać oddzielną pracę o dokonanych przez

niego okrucieństwach, których mój dziennik odnotował tak wiele – ale dość. O! Człowieku, masz straszne grzechy na swojej duszy, a twoje sumienie stało się już twoją furją”.

Johannes Bartolomaeus Trommsdorff położył ogromne zasługi w zakresie rozwoju farmaceutycznego szkolnictwa akademickiego, literatury naukowej i nauk farmaceutycznych. Rozwijał kontakty z farmacją polską. Od 1819 roku należał do Towarzystwa Lekarskiego Wileńskiego a w „Pamiętniku Farmaceutycznym Wileńskim” ukazywały się jego prace.²⁸³ Ten wielki farmaceuta jest autorem dwóch książek wydanych po polsku: „Szkoła farmaceuty czyli tablice synoptyczne farmacyi do użycia uczniom i gotującym się na examen”²⁸⁴ i „Chemiczny probierczy gabinet czyli wiadomość o użyciu i własnościach odczynników (reagentium)”²⁸⁵. Widowym świadectwem uznania autorytetu aptekarza z Erfurtu przez warszawskie naukowe koła medyczo – farmaceutyczne pozostaje, wspomniane już, umieszczenie jego nazwiska w przedmowie do *Pharmacopoeia Regni Poloniae*.

W 1831 roku praktykowało w mieście sześciu lekarzy i funkcjonowały trzy apteki. Taka liczba aptek utrzymywała się do roku 1889, kiedy uruchomiono czwartą oficynę. Spośród owych trzech Apteka Radziecka Pod Lwem była prowadzona od 1809 roku przez Carla Friedricha Wilhelmy’ego. Ten nieprzeciętny stargardzianin został wybrany na rozjemcę w pierwszej kadencji tej instytucji sądownictwa polubownego (1835-1840)²⁸⁶. W 1837 roku przekazał 63 woluminy ze swojej biblioteki na rzecz Collegium Gröninginum. Przeznaczył także znaczną kwotę - 2 800 talarów - na dom sierot²⁸⁷. Po analizie dzieł, które podarował *Collegium Groeningianum* można

²⁸³ P. Gorski, K. Hanisz, W. Jaroniewski: Johann Bartolomaeus Trommsdorff (1770 – 1837) współtwórca nowoczesnej farmacji europejskiej i jego kontakty z ośrodkami naukowymi w Polsce, [w:] XV Zjazd PTFarm, Warszawa 1992.

²⁸⁴ J. B. Trommsdorff: Szkoła farmaceuty czyli tablice synoptyczne farmacyi do użycia uczniom i gotującym się na examen”, Wilno 1811.

²⁸⁵ J. B. Trommsdorff: Chemiczny probierczy gabinet czyli wiadomość o użyciu i własnościach odczynników (reagentium)”, Warszawa 1813.

²⁸⁶ P. Gut: Powstanie i pierwsze lata działalności rozjemców w Stargardzie w pierwszej połowie XIX wieku, „Stargardia”, 2002, s. 153.

²⁸⁷ C. Schmidt: Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a.I., Stargard 1878, s.108.

wnioskować o horyzontach myślowych tego aptekarza. Wśród 63 woluminów były dzieła autorów antycznych i nowożytnych. Były wśród nich: poezja liryczna i satyryczna, listy, oracje, komedie, dialogi, tragedie, rozprawy historyczne, pisma lingwistyczne i filozoficzne oraz opisy podróży²⁸⁸.

Syn Carla Friedricha Wilhelmy'go, Ludwig Ferdinand Wilhelmy, w roku 1839 otrzymał w spadku aptekę. Miał wtedy 27 lat i ukończone studia farmaceutyczne w Berlinie. Prowadzenie apteki nie odpowiadało jego aspiracjom naukowym, dlatego sprzedał ją Eduardowi Gustawowi Koernerowi wraz z gruntem za kwotę 50.000 talarów w roku 1843. Kontynuował studia z zakresu chemii i fizyki, aby w 1846 roku uzyskać tytuł doktora filozofii. W 1851 roku wydał publikację „Doświadczenia nad matematyczno-fizyczną teorią ciepła”. Z Heidelbergu przeniósł się do Berlina, gdzie osiadł jako prywatny docent. Zmarł w wieku 51 lat w Berlinie²⁸⁹. Został nazwany przez noblistę Wilhelma Ostwalda odkrywcą prawa szybkości reakcji chemicznych²⁹⁰.

E. G. Koerner, jako rajca upoważniony przez Radę Miejską, podpisał w 1856 roku umowę z gazownią na zakup gazu świetlnego. Po 14 latach pomyślnego prowadzenia apteki sprzedał ją za kwotę 68 000 talarów. Nabywcą był aptekarz Leo Georg Hoffacker. Prawdopodobnie drogą spadkową apteka, jej przywileje i posesja, na której była położona przeszły na własność siostry L. G. Hoffackera – majorowej von Unruh. 5 grudnia 1865 roku sprzedała ona wyżej wymienione składniki majątkowe aptekarzowi o nazwisku Gustav Adolph Oskar Lesseis. Cena nabywcza wyniosła 74 000 talarów.

18 czerwca 1870 roku Apteka Radziecka kolejny raz zmieniła właściciela. Kupił ją Georg Wilhelm Bothe za kwotę 82 000 talarów. Tenże właściciel nie miał widocznie ręki i serca do prowadzenia oficyny i już po trzech latach została ona zlicytowana (prawdopodobnie za długi) za relatywnie skromną kwotę 62 000 talarów. W ten

²⁸⁸ J. Waliszewski: Dar aptekarza stargardzkiego – Carla Friedricha Wilhelmy'ego na rzecz Królewskiego i Miejskiego Gimnazjum Petera Groeninga, „Stargardia”, t. II, 2002, s. 433-436.

²⁸⁹ Deutsche Apotheker Biographie, Band II, Stuttgart 1978, s. 751.

²⁹⁰ Deutsche Apotheker ..., s. 751.

sposób przez kolejne 18 lat właścicielem placówki został Karl Ferdinand Wolff. W 1891 roku aptekę nabył Kasimir Krawczynski, jednakże po ośmiu latach zbył ją na rzecz aptekarza Paula Koestera. Kondycja finansowa Apteki Radzieckiej wyraźnie słabła. Nie można wykluczyć, że zarówno K. F. Wolff jak i K. Krawczynski nie wykazywali się cechami dobrych przedsiębiorców, ale należy też uwzględnić trzy uwarunkowania zewnętrzne. Pierwsze: wzmogła się konkurencja ze strony drogerii, drugie: od 1889 roku Apteka Pod Żółtą Gwiazdą zajęła doskonałą lokalizację i przez to zagarnęła znaczną część aptecznego rynku. Jednocześnie uruchomiona Apteka Pod Łabędziem pozyskała część dotychczas lojalnych pacjentów od innych aptek. Trzecie: rewolucyjne reformy systemu zdrowotnego wprowadzone przez kanclerza Otto von Bismarcka w 1883 roku opierały się na masowych ubezpieczeniach zdrowotnych pracowników najemnych. W ślad za tym poszedł masowy dostęp do szpitali, lekarzy i leków. Nie wiadomo czy wymienieni właściciele Apteki Radzieckiej skutecznie ubiegali się o środki finansowe pochodzące z ubezpieczeń.

W drugiej połowie XIX wieku liczba praktykujących w Stargardzie lekarzy wzrastała sukcesywnie, od 9 medyków²⁹¹ w 1872 roku do 14 uczniów Eskulapa²⁹² w 1893 roku. Sieć szpitalna zagęszczała się. W 1829 roku pobudowano stały lazaret (prawdopodobnie w związku z panującą wtedy w Europie epidemią cholery), lecz nie wiadomo, jak był zaopatrywany w medykamenty. W 1879 roku oddano do użytku nowoczesny Movius Hospital, nazwany imieniem dawnego burmistrza – filantropa. Tenże szpital na mocy porozumienia apteki i Rady Miejskiej był zaopatrywany w leki przez Aptekę Radziecką Pod Lwem.

Przybywało mieszkańców: od 7.000 w 1801 roku²⁹³ do 25.000 w 1901 roku²⁹⁴. Wydawać by się mogło, że powstaną nowe placówki apteczne. Tak się jednak nie stało. Posiadaczom przywileju wyłączności, czyli właścicielom Apteki Rady Pod

²⁹¹ Allgemeine Wohnungs - Anzeiger nebst Adress - und Geschaefts Handbuch fuer Stargard i. Pom. Auf das Jahr 1872, Stargard 1871.

²⁹² Adressbuch fuer Stadt Stargard, Stargard 1893.

²⁹³ E. Olszewski: Stargardzkie ABC, Stargard 2001, s. 94.

²⁹⁴ E. Olszewski: Stargardzkie ..., s. 94.

Lwem, przysługiwało bowiem uprawnienie zakazu wobec prób erygowania nowej apteki, które przeszło z Rady Miejskiej na nich mocą porozumienia z 29 maja 1644 roku²⁹⁵.

W XIX wieku zaktywizowały się w Niemczech loże masońskie²⁹⁶. Do jednej z nich należał Moritz Zippel (liczący wtedy 56 lat), „aktywny członek w stopniu 3.” stargardzkiej loży masońskiej „*Julius zur Eintracht*” i właściciel apteki Pod Żółtą Gwiazdą. Odnotowany był w spisie członków loży na rok wolnomularski 1864/1865, w którym wśród 125 masonów można było odnaleźć nazwiska jeszcze dziesięciu aptekarzy²⁹⁷. Warto odnotować, że pierwsza loża na Pomorzu o nazwie „Pod Trzema Kaflami” powstała właśnie w Stargardzie w dniu 30 czerwca 1746 roku²⁹⁸. Masonami zostawały osoby zajmujące wysoką pozycję w życiu społecznym i politycznym lub do niej dążące. Na przykład, do stargardzkiej loży „Augusta Pod Żółtą Koroną”, od lutego 1782 roku, należał Gebhard von Bluecher, późniejszy feldmarszałek, głównodowodzący wojsk Prus w bitwie pod Waterloo²⁹⁹.

Jeden aptekarz z rodziny Zippelów prezentował ambicje naukowe, lecz jego imię nie figuruje w nagłówku zamieszczonych artykułów. Znanych jest jego pięć doniesień z lat 1856-1861 opublikowanych na łamach „*Archiv der Pharmazie*”³⁰⁰. Dotyczą one: arszeniku, wyciągu z rzewienia, Liquor Ferri acetici i modernizacji prasy Mohra. Pewien problem łączy się z dokładnym zidentyfikowaniem, o którego Zippela chodzi: Moritza czy Juliusa? Z kolei odnotowywany w źródłach w 1881 roku Johannes był synem jednego z nich³⁰¹.

²⁹⁵APS, Akta miasta Stargard 6002, Vergleich zwischen der Stadtgemeinde Stargard... und Eigentuermer der Ratsapotheke Herrn Stadtrat Koester usw. 25. 04/3.05.1910 r.

²⁹⁶ Witold W. Głowacki podał dane dotyczące aktywności aptekarzy w polskich lożach masońskich na początku XIX w. Zestawił liczebność farmaceutów – braci w poszczególnych lożach. Okazuje się, że w 29 lożach znalazł aż 78 synów Hygei. Zaś z tej liczby najwięcej w Warszawie i w Wilnie,

²⁹⁷ Br. F. Hendess: Mitglieder - Verzeichniss. Loge Julius zur Eintracht, 1864/65.

²⁹⁸ J. Jurkiewicz: Dzieje Stargardu..., s. 255.

²⁹⁹ J. Jurkiewicz: Dzieje Stargardu..., s. 257.

³⁰⁰ „*Archiv der Pharmazie*”, 1856, s. 159-161; 1856, s. 162-163; 1857, s. 297-299; 1859, s. 24-25; 1861, s. 156-159.

³⁰¹ Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschaefts-Handbuch fuer Stargard i. Pom. Auf das Jahr 1882, Stargard 1881.

Kiedy w 1889 roku uruchomiono Aptekę Pod Łabędziem przy ul. *Grosse Wall* 15, wystąpiło bezpośrednie zagrożenie bytu położonej przy pobliskiej *Schuhstrasse* 16 Apteki Pod Żółtą Gwiazdą Johanna Zippela. Powyższa okoliczność musiała być motorem napędowym przeniesienia oficyny przez J. Zippela na ulicę Dworcową 23. Uruchomienie placówki w nowej lokalizacji nastąpiło 21 listopada 1889 roku³⁰². Zachowane do dziś meble ekspedycyjne³⁰³, okazałe i funkcjonalne, zaświadcza o dalekowzroczności ich właściciela³⁰⁴. Były nie tylko solidne i ergonomiczne, ale także wyróżniały się poziomem estetycznym. Nosiły cechy modnego w końcu XIX wieku stylu eklektycznego. Zostały wkomponowane we wnętrze tworząc kształt litery L. Wykonano je z kilku gatunków drewna, m.in. hebanu, dębu, czeczotu, wśród których dominował orzech europejski. Do wymogów obowiązujących apteki końca XIX wieku dostosowano dwie pary drzwi i szafki z podwójnymi drzwiczkami o specjalnym przeznaczeniu³⁰⁵.

Na temat okoliczności powstania czwartej apteki w mieście można wysnuć jeszcze jedną hipotezę. Otóż dopóki Apteka Pod Żółtą Gwiazdą funkcjonowała w obrębie murów miejskich na ulicy Szewskiej, Karol Ferdynand Wolff – właściciel Apteki Radzieckiej Pod Lwem – skutecznie blokował powstanie czwartej apteki korzystając z wyżej wspomnianego prawa sprzeciwu. Kiedy w roku 1889 Johannes Zippel zamierzał przenieść Aptekę Pod Żółtą Gwiazdą na *Bahnhofstrasse* 23, znajdującą się poza murami miejskimi, mogło to ośmielić wnioskodawcę o staranie się u króla pruskiego o koncesję na Aptekę Pod Łabędziem przy ul. *Grosse Wall* 15 (obecnie

³⁰²APS, Akta miasta Stargard, Rep. 60/42, s.1322.

³⁰³Meble znajdują się w Muzeum Archeologiczno - Historycznym w Stargardzie, stanowiąc kanwę stałej wystawy "Aptekarstwo stargardzkie i pomorskie na przestrzeni wieków". Wernisaż wystawy nastąpił 17.06.2010 r.

³⁰⁴Aptekarstwo stargardzkie i pomorskie na przestrzeni wieków, Stargard 2010, film 16 minut, produkcja: Jerzy Lubczyński, koncepcja: Jerzy Waliszewski. Film składa się z dwóch części. W pierwszej zawarto relację z uroczystego wernisażu wystawy, na którym farmaceuci skupieni w Oddziale Szczecińskim Polskiego Towarzystwa Farmaceutycznego nadali statuetkę Pomorskiej Hygei muzealnikom: Arlecie i Marcinowi Majewskim i uhonorowali wszystkich, którzy przyczynili się do uratowania mebli. W drugiej – została pokazana wystawa składająca się z wykopalisk archeologicznych, mebli aptecznych z kolekcjami puszek i sztand oraz aptecznego laboratorium.

³⁰⁵J. Waliszewski: Stała wystawa aptekarska w Muzeum w Stargardzie, [w:] Pamiętnik XIX Sympozjum Historii Farmacji, Rzeszów 2010, s.159-161.

Bolesława Chrobrego). Nadanie tej koncesji musiało zostać poprzedzone udowodnieniem bezskuteczności uprawnienia zakazu wobec nowej sytuacji prawnej.

W ramach walki konkurencyjnej z drogeriami apteki zamieszczały ogłoszenia w gazetach i inseraty w książkach adresowych prezentując własny, szeroki asortyment preparatów spożywczych, higienicznych, farb, wód mineralnych a nawet win węgierskich i perfum³⁰⁶. Wydaje się, że w przedziale 1876-1893 wspomniana konfrontacja musiała się nasilić, gdyż wcześniej ta sama apteka (Pod Żłotą Gwiazdą) polecała dodatkowo tylko wody mineralne i odżywczy proszek i ekstrakt Liebiga³⁰⁷. Apteka Pod Łabędziem oferowała w 1911 roku leki homeopatyczne z Norymbergi, wody mineralne, materiały opatrunkowe, usługi laboratorium chemiczno – analitycznego i możliwość telefonicznego zamawiania³⁰⁸.

Interesujące światło na wojskową służbę pomocników aptekarskich w Prusach rzucają trzy rozporządzenia zawarte w dziennikach urzędowych z 1831 i 1858 roku³⁰⁹. Mowa w nich o jednorocznej, ochotniczej służbie „aptekarczyków” w aptekach wojskowych. Taka służba nie była opłacana żołdem, ale pozwalano na wybór garnizonu spośród miast umieszczonych na dwóch listach. Na pierwszej (preferowanej) znajdował się Szczecin, a na drugiej – Stargard.

3.3. Recepty stargardzkie z 1669 roku

Omawiane recepty zostały odnalezione przez Marcina Majewskiego³¹⁰ w archiwalnym zbiorze dokumentów stanowiących pośmiertny inwentarz stargardzkiego patrycjusza – Jacoba Gottschalka. Był on zaufanym rajcą miejskim,

³⁰⁶ Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1893, inserat Apteki Pod Żłotą Gwiazdą.

³⁰⁷ Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1876, inserat Apteki Pod Żłotą Gwiazdą.

³⁰⁸ Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1911, inserat apteki w dziale „Gaescheftsanzeigen”.

³⁰⁹ Dziennik Urzędowy Królewskiej Regencyi w Poznaniu, 1831 r. i 1858 r.

³¹⁰ Dr hab. Marcin Majewski jest dyrektorem Muzeum Archeologiczno Historycznego w Stargardzie, profesorem nadzwyczajnym Katedry Archeologii Instytutu Historii i Stosunków Międzynarodowych Uniwersytetu Szczecińskiego,

któremu powierzono funkcję miejskiego kredytora. Przedmiotem naszego zainteresowania były recepty lekarskie zapisane ręką doktora Kruegera w dniach od 25 września 1669 roku do 8 listopada 1669 roku³¹¹. Na dwunastu kawałkach papieru czerpanego lekarz napisał kilkanaście recept. Pacjent zrealizował je w dwóch stargardzkich aptekach: u aptekarza nadwornego Johanna Muellera³¹² w jego Aptece Dworskiej (*Hoffapotheke*)³¹³, znajdującej się w kamienicy przy Rynku 2, a także w Aptece Radzieckiej (*Ratsapotheke*), która już wtedy prawdopodobnie posiadała godło w postaci lwa. Apteka była naówczas pomieszczona w narożnym budynku przy rynku, po przekątnej w stosunku do oficyny J. Muellera i sąsiadowała z fizykatem miejskim. Nosila pierwotną nazwę, mimo iż od 25 lat należała do małżeństwa Gertrudy i Georga Vogler.

Wszystkie leki złożone przepisane J. Gottschalkowi były przeznaczone do zażycia doustnego, a więc jako medykamenty wewnętrzne. Były wśród nich rozmaite formy: julep, *mixtura hypochondriaca*, ziółka do zaparzania, mleko migdałowe, proszek, napój przeczyszczający, napój odżywczy, powidełko żołądkowe, spirytus, proszki dzielone i olej. Pomimo, iż doktor Krueger nie stronił od substancji chemicznych, które zapisywał używając znaków alchemicznych, to znakomita większość składników pochodziła ze świata roślinnego. Największy wachlarz ingrediencji roślinnych zawierała recepta nr 1 (ryc. 1):

Radiciſ Polygoni unciam 0,5

Cichoriae

Foeniculi

Rutae

Asparaginis ana drachmam 2

Herbae Absinthi

³¹¹ APS Konsystorz Ewangelicki w Szczecinie, sygn. 6769.

³¹² U. Retzow: Begrabnisse der St.-Marien Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658-1677, [w:] „Der deutsche Roland”, Heft 5/6, 25, 1936 r., pochówek dziecka Johanna Muellera w dn. 20. 11. 1665 r.

³¹³ Ch. G. Teske: Geschichte der Stadt..., Stargard 1843, s. 136-137.

Centauriae minoris
Betoniae
Cusent.³¹⁴
Agrimmoniae
Ceterachi officin. ana pugilli 2
Adianth. ...ana pugilli³¹⁵ 1
Foli Sennae ss. un. 1,5
Agarici rec... dr. 3
Rhabarbari,
Turbi albi³¹⁶ ana dr.2
Tartari cristalisati dr. 1,5
Seminis Anisi
Galangae ana dr.0,5
Miscellaneous in chartae
Signa Kraeuter zum Modal

Aż osiemnaście spośród dziewiętnastu składników powyższej recepty to: całe zioła, nasiona, liście lub korzenie roślin uważanych wówczas za lecznicze. Obok roślinnych surowców sprowadzanych z Dalekiego Wschodu, występują w tej receptce ingrediencje pochodzenia europejskiego. Skład tej recepty można odtworzyć przeliczając dawne miary wagowe na podstawie wskazówek Bronisława Koskowskiego³¹⁷, a łacińskie nazwy surowców leczniczych tłumacząc na polski

³¹⁴ Prawdopodobnie *Cuscuta europea* L., z rodziny *Convolvulaceae*, ziele z czasem coraz rzadziej stosowane w medycynie.

³¹⁵ *Pugillus* - tyle, ile można było nabrać w 3 palce, czyli około 2 g. Za: Bronisław Koskowski, *Receptura czyli prawidła przepisywania i przyrządzania leków*, Warszawa 1946, s.36.

³¹⁶ Prawdopodobnie korzeń wilca turbitowego (*Convolvulus Turphetum* L.), *Turbith vegetabile*, środek silnie przeczyszczający.

³¹⁷ B. Koskowski, *Receptura...*

w oparciu o leksykon Władysława Wiorogórskiego i Wilhelma Zajączkowskiego³¹⁸. Recepty napisano w czasie, kiedy systematyka botaniczna jeszcze nie powstała, ale by ocenić wartość leczniczą zapisanych leków, warto podjąć próbę rozpoznania gatunków roślin, z których pozyskano surowce. Pomocny jest podręcznik farmakognozji Juliana Trappa, który wprawdzie pochodzi dopiero z 1869 roku, jednak uwzględnia szereg leczniczych surowców zielarskich o historycznym wtedy znaczeniu³¹⁹, a także współczesna literatura naukowa³²⁰.

Tab. Analiza składu recepty nr 1 dra Kruegera ze współczesnego punktu widzenia

Składnik recepty	Prawdopodobny gatunek rośliny (wymieniony przez Dioskurydesa, Matthiolusa lub innych dawnych autorów)	Ilość w gramach	Główne związki czynne wg współczesnego stanu wiedzy	Działanie wg współczesnego stanu wiedzy
Korzeń rdestu	<i>Polygonum aviculare</i>	17,5 g	Flawonoidy, fenolokwasy	Moczopędne, w niezbytach dróg oddechowych i chorobach wątroby
Korzeń podróżnika	<i>Cichorium intybus</i>	9 g	Gorzkie laktony seskwiterpenowe, fenolokwasy, inulina, fitosterole	Moczopędne, zwiększa łaknienie
Korzeń kopru	<i>Foeniculum vulgare</i>	9 g	Nie badano związków czynnych korzenia kopru	W dawnej medycynie do leczenia trudno gojących ran
Korzeń	<i>Thalictrum minus</i>	9 g	Alkaloidy	Rozkurczające, żółciopędne, obniża

³¹⁸ Ladislaus Wiorogórski, Guiliemus Zajączkowski, *Lexicon synonymorum pharmaceuticorum In linguis: Latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica*, t. I, II, 1892-1918.

³¹⁹ J. Trapp, *Farmakognozya*, t. I, II, Warszawa 1869. Trapp zaznaczył, które gatunki były stosowane w dawnej medycynie o grecko-arabskiej proweniencji.

³²⁰ H. Strzelecka, J. Kowalski (red.): *Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa*, Warszawa 2000.

rutewki vel rzewienia ubogich				ciśnienie krwi
Korzeń szparaga (chodzi o kłącze)	<i>Asparagus officinalis</i>	9 g	Aspargina, flawonoidy, saponiny	Moczopędnie
Ziele piołunu	<i>Artemisia absinthium</i>	4 g	Gorzkie laktony seskwiterpenowe, niegorzkie laktony typu palenoidów, olejek, flawonoidy	W dolegliwościach przewodu pokarmowego
Ziele tysiącznika mniejszego	<i>Centaurium umbellatum</i>	4 g	Glikozydy sekoirydoidowe o smaku gorzkim	Pobudza procesy trawienia
Ziele bukwicy lekarskiej	<i>Betonica officinalis</i>	4 g	Garbniki, gorycze, betainy	Przeciwbiegunkowe, ściągające
Ziele kanianki	<i>Cuscuta europea</i>	4 g	Glikozyd kuskutyna	Przeczyszczające (roślina trująca)
Ziele rzepika pospolitego	<i>Agrimonia eupatoria</i>	4 g	Garbniki, pochodne kwasu elagowego i katechiny, flawonoidy	Ściągająco, przeciwbiegunkowo, żółciopędnie
Ziele śledzionowe	<i>Ceterach officinarum</i> (roślina nie stosowana w lecznictwie już w XIX w.)	4 g	Brak danych	Brak danych
Ziele włosków Matki Boskiej	<i>Adiantum capillus Veneris</i>	4 g	Brak danych	Łagodzi podrażnienia górných dróg oddechowych, działanie napotne i „otwierające”
Liść senesu	<i>Cassia senna</i>	52 g	Glikozydy antranoidowe, związki śluzowe, flawonoidy	Przeczyszczająco, pobudza perystaltykę jelita grubego

Hubki modrzewiowej	<i>Boletus laricis</i>	13,5 g	Triterpeny, fitosterole	Przeciwzapalnie, przeciwbakteryjnie, zwiększa odporność
Kora kruszyny	<i>Rhamnus frangula</i>	9 g	Antranoidy, flawonoidy	Łagodnie przeczyszczające, żółciopędnie
Korzen wilca	<i>Convolvulus jalapa</i>	9 g	Związki żywicowe, fitosterole, kumaryna	Silnie przeczyszczające
Kwaśny winian potasu		7,2 g		
Owoc anyżu	<i>Pimpinella Anisum</i>	2,25 g	Olejek lotny, olej tłusty	Zwiększa wytwarzanie soku żołądkowego, wykrztuśnie, rozkurczająco
Korzeń galganta (gałgana)	<i>Alpinia officinarum</i>	2,25 g	Olejek lotny, flawonoidy	Pobudza trawienie, poprawia smak preparatów

Źródło: analiza własna na podstawie: J. Trapp, Farmakognoza, t. I, II, Warszawa 1869; H. Strzelecka, J. Kowalski (red.): Encyklopedia ziołarstwa i ziołolecznictwa, Warszawa 2000.

Był to środek leczniczy działający silnie przeczyszczająco, a więc zgodnie z poglądami ówczesnych medyków przeznaczony do stosowania w chorobach zapalnych jako *antiphlogisticum*. Ciężkiego przebiegu choroby dowodzi dodatek hubki modrzewiowej do leku, miała ona działanie silnie rozwalniające, a więc według ówczesnych poglądów wzmagała efekt przeciwzapalny. Już Syreniusz w swoim zielniku z 1613 r. pisał o gąbce modrzewiowej: „Na koniec wszelakim wnętrznym

boleściom y niedostatkom z zaćpania/ a z zamulenia ich zbytnimi/ hrubemi/ lipkimi/ wilgotnościami/iest barzo użyteczna”³²¹.

Jak przystało na dawny lek o arabskiej proweniencji³²², julep (czyli ulepek) z drugiej recepty (ryc. 2) zawiera syrop, w tym przypadku octowo-cytrynowy. Zamiast wody różanej lekarz przepisał cykorię, malinę i czarną wiśnię. Ponadto funkcję corrigens powierzył sokowi z cytryn.

Przepis na mleko migdałowe z trzeciej recepty (ryc. 3) składa się z 4 substratów roślinnych i białego cukru. Chemicznym dodatkiem jest saletra potasowa, czyli azotan potasu. Proporcje wagowe mówią o przewadze wody z chabru i drapacza lekarskiego, gdyż ich masę wyrażono w funtach, podczas gdy pozostałe ingrediencje podano w drachmach i uncjach. W przypadku silnie działającego azotanu potasu niewielka dawka była w pełni uzasadniona.

W recepcie nr 4 na *Mixtura Hypochondriaca* (ryc. 4) wszystkie składniki (5) wykazują pochodzenie roślinne. Sama nazwa może mylić dzisiejszego badacza. W XVII wieku oznaczała lek na hipochondrię rozumianą jako rodzaj melancholii, w odróżnieniu od melancholii mózgowej, spowodowanej zapaleniem w układzie soków trawiennych. Mieli na nią cierpieć mężczyźni. Dla kobiet zarezerwowano pojęcie „histeria”³²³.

Piąta recepta (ryc. 5) jest złożona z sześciu wód aromatycznych, surowców roślinnych i syropu z całych cytryn.

Jeśli nie liczyć konfektu alkermesowego, prawdopodobnie z czerwca polskiego, to recepta nr 6 (ryc. 6) zawiera sześć wód ziołowych i trzy syropy ziołowe. Po raz pierwszy pojawia się symbol alchemiczny w postaci trójkąta skierowanego jednym kątem ku dołowi. Jest to znak „*aqua*”. Sam alkermes, zwany też

³²¹ Sz. Syreński: *Zielnik Syreniusza* druk czcionką współczesną, Krosno 2017, s. 639.

³²² R. Schmitz: *Geschichte der Pharmazie*, 1998 r., 431. Wśród średniowiecznych officinalia autor wymienia julep jako słodki, zimny napój, wodę różaną stosowaną już przez Saladyńa z Ascoli.

³²³ M. Piegza, P. Ścisło, K. Badura-Brzoza, Ł. Kunert, P. W. Górczyca: *Hipochondria wczoraj i dziś*, „Wiadomości Lekarskie” 2015, s. 367.

karmazynowym, traktowany był do XVIII wieku jako panaceum³²⁴. W Stargardzie do jego sporządzenia aptekarze mogli użyć jednego z owadów z rzędu pluskwiaków: kermesu czerwonego lub czerwca polskiego.

Na pasku papieru oznaczonym jako siódmy (ryc. 7) dr Krueger wypisał dwie recepty. Pierwsza z nich zawiera cztery znaki alchemiczne oznaczające kamień winny i spirytus siarkowy, czyli rozcieńczony kwas siarkowy, oraz liść senesu. Druga to pojedynczy olej roślinny.

Pasek papieru nr 8 (ryc. 8) posłużył do umieszczenia dwóch recept. Pierwsza, oznaczona jako proszek na trawienie, zawiera krystaliczny kamień winny. Druga jest powtórzeniem pierwszej recepty z paska nr 7, przy czym występują inne proporcje składników. Lek otrzymał nazwę napoju przeczyszczającego.

Przepis zawarty na pasku nr 9 (ryc. 9) to trzecia wersja omawianych wyżej recept składających się z kamienia winnego i rozcieńzonego kwasu siarkowego. Jednakże w tym przypadku występuje dodatkowo woda źródłana *quantum satis*.

Na dziesiątym pasku (ryc. 10) znajdują się dwie recepty. Pierwsza prawdopodobnie zawiera *Spiritus salis* tj. *Liquor Ammonii caustici*³²⁵. Druga jest wypisana na liść senesu.

Na pasku jedenastym (ryc. 11) autor zamieścił powtórnie kompozycję z paska nr 9. Waga poszczególnych składników jest identyczna (jeśli nie liczyć drobnej różnicy w masie liści senesu). Również żądana masa po przesączeniu (równa 3 uncjom) jest taka sama. Między datami wypisania obu medykamentów minęło 26 dni. Ponieważ lekarz nie sygnował sposobu dawkowania i nie wiadomo, czy wystąpiła przerwa w zażywaniu leku dlatego nie można wnioskować nt. schematu dawkowania.

Ostatni z omawianych pasków papieru czerpanego, dwunasty (ryc. 13), dokumentuje cztery recepty. Pierwsza z nich zawiera: kamień winny, rozcieńczony kwas siarkowy, wodę chabrową i wodę drapaczową. Druga to powidełko żołądkowe

³²⁴ A. Trojanowska: Czerwiec, kermes, koszenila, czyli o owadach jako surowcach barwierskich i leczniczych w polskiej literaturze przyrodniczej do XIXw., „Analecta” 2008, 17/1-2(33-34), s.19.

³²⁵ K. H. Ubertus: Fachwoerterbuch, 1831, s. 1939.

złożone z teriaku i – działającego moczopędnie - owocu jałowca. Trzecia i czwarta zawierają proszki dzielone z surowcami roślinnymi.

Przedstawiony zbiór recept nie jest reprezentatywny ani statystycznie znamienne, gdyż wyszedł spod jednej ręki i był przeznaczony dla pojedynczego pacjenta. Niemniej jako źródło historyczne z roku 1669 z zakresu ówczesnej medycyny i farmacji posiada określoną wartość. Praktycznie wszystkie recepty (oprócz recepty pierwszej z paska nr 10) bazują na surowcach roślinnych. Występuje znaczna powtarzalność składników a nawet całych składów recept. Prawie wszystkie środki lecznicze mają działanie przeczyszczające, a więc zgodne z ówczesnymi, opartymi na teorii Hipokratesa standardami leczenia.

W 11 receptach występują znaki alchemiczne, pozostałości czasów, kiedy sztuka lekarska i aptekarska musiały być otoczone aurą tajemniczości. Dr Krueger użył ich 21 razy. Jeden raz zastosował symbol azotanu potasowego. Ten wykorzystywany do produkcji prochu strzelniczego związek chemiczny był stosowany przez lekarzy do leczenia obrzęków występujących w przebiegu tak zwanej puchliny brzusznej, ponieważ podany do wewnątrz wykazywał silne działanie moczopędne³²⁶. Od trzech do pięciu razy zapisał znakami alchemicznymi: sól, dwuwinian potasu, spirytus, siarkę i wodę. Ich użycie pozwalało na skrócenie zapisu i dodanie mu tajemniczości. Ponadto hermetyzowało język używany między lekarzem a aptekarzami. Innymi słowy zapisy stawały się nieczytelne dla osób postronnych, nawet posługujących się łaciną. Warto dodać, że kołobrzaska ordynacja aptekarska z 1644 roku zakazywała aptekarzom pokazywania osobom postronnym recept i manualów aptecznych bez zgody fizyka miejskiego³²⁷.

³²⁶ A. Magowska: *Empirycznie czy racjonalistycznie? Dylematy i praktyka medycyny uniwersyteckiej w Wilnie w latach 1781-1842*, Poznań 2015, s. 90.

³²⁷ J. Brzezińska: *Problemy farmaceutyczne...*, s. 298.

3.4. Aptekarze wobec epidemii (XVI – XVIII wieku)

Zarazy, czyli epidemie chorób zakaźnych, nawiedzały Pomorze z określoną częstotliwością. W okresie 250 lat (1501-1750) wystąpiło 25 naznaczonych nimi lat³²⁸. Dowiedziono, że wszystkie epidemie na brandenbursko-pruskim Pomorzu Tylnym w tym okresie poprzedziły nieurodzaje zbóż. A właśnie cztery zboża chlebowe stanowiły podstawę żywienia przytłaczającej większości mieszkańców wsi i miast. Klęski głodowe wzmacniały podatność na zachorowania i pogarszały sam przebieg chorób. Niedobory zbóż rodzimych łagodzano importem zbóż z Polski lub poprzez ich przywóz z Prus Wschodnich.

Istnieje korelacja natężenia zjawiska epidemii w stosunku do okresu, w którym teatr wojny trzydziestoletniej przesunął się na terytorium krainy Gryfitów. Nastąpiło to wraz z wejściem wojsk szwedzkich w roku 1627³²⁹. Późniejsze bitwy, oblężenia, rabunki i gwałty kwaterujących żołnierzy doprowadziły do kryzysu demograficznego, który walnie pogłębiły wyniszczające choroby o charakterze epidemicznym. Na wspomniane 25 lat występowania epidemii aż 14 przypadło na okres 1601-1650. Rozwiązania organizacyjne podjęte przez elektora brandenburskiego, a następnie przez króla pruskiego, wpłynęły na sytuację epidemiologiczną Pomorza Tylnego z jego stolicą – Stargardem na czele. W okresie kolejnych stu lat, obejmujących drugą połowę XVII wieku i pierwszą połowę XVIII wieku, wystąpiło zaledwie pięć latznaczonych zarazami³³⁰. Na pojawianie i rozprzestrzenianie się zarazy duży wpływ miało położenie Stargardu na szlakach handlowych i komunikacyjnych oraz działania wojenne, które miały miejsce po roku 1627.

³²⁸ A. Karpinski: *W walce z niewidzialnym wrogiem*, Warszawa 2000, s. 311.

³²⁹ M. J.(red.) Piskorski: *Pomorze Zachodnie poprzez wieki*, Szczecin 1999, s. 144.

³³⁰ W. Karpinski: *W walce z niewidzialnym...*

W 1584 roku najpierw wskutek pożaru spłonęło 487 budynków, co stanowiło prawie połowę miejskiej tkanki. Pogorszenie warunków bytowych i pauperyzacja pogorzalców przyspieszyły wybuch zarazy, która jeszcze w tym roku pochłonęła kilkaset ofiar.³³¹ Jak już wspomniano, pierwszym znanym fizykiem miejskim był Ambrosius Scala, posiadający jednocześnie aptekę. Nie wiadomo, czy po jego wyjeździe w 1546 roku magistrat ustanowił kolejnego miejskiego medyka. Prawdopodobnie przed rokiem 1598 funkcję tę sprawował doktor Gallus Wernerus, o czym pisze jego następca³³². Kończąc studia lekarskie, Gallus Wernerus doktoryzował się na Uniwersytecie we Frankfurcie nad Odrą w 1569 roku³³³.

W kontekście strat i przestachu wywołanego przez „czarną śmierć” jest zrozumiałe powołanie na nowo w 1598 roku urzędnika Rady Miejskiej posiadającego m.in. szerokie uprawnienia w zakresie zapobiegania i zwalczania zarazy, czyli fizyka miejskiego. Wybór padł na doktora Davida Herlitzta. Ten liczący wówczas 41 lat medyk miał za sobą praktykę fizyka miejskiego w Prenzlau i Anklam. *Pestilenzordnung*, napisany dla Stargardu i wydany w 1598 roku nie był jego debiutem w obszarze poradnictwa przeciwdżumowego. W roku 1582 wydał podobne, choć krótsze, opracowanie dla miasta Prenzlau, a dwa lata później dla Anklam³³⁴. W stargardzkim ordynku zakaźnym zalecał szereg recept domowych w języku niemieckim, ale przepisy na leki magistralne, wyraźnie kierowane do wykonania przez aptekarzy, opublikował po łacinie³³⁵. Tłumaczenie tych recept zamieszczone zostało w rozdziale 2.4. niniejszej rozprawy, zatytułowanym „Analiza recept D. Herlitzta z 1598 r.”. Autor ordynku wielokrotnie odsyłał czytelników do aptek stargardzkich po zalecane środki mające zapobiegać lub leczyć zarazę. Na przykład, w rozdziale

³³¹ H. Lesiński, Dopierała B. (red.): Z dziejów Ziemi Stargardzkiej, Poznań 1969, s. 13.

³³² Kieler Universitaetbibliothek 15 med.16 Ke 361, D. Herlitz: Pestilenzordnung, 1598 r.

³³³ W. Gallus: Resp. Themata Disputationis de $\pi \alpha \rho \alpha \phi \rho \sigma \upsilon \nu \eta$, id est, de Delirio et Differentiis suis... Præs. I., 1569 r.

³³⁴ J. Frank: Die Hautkrankheiten, Leipzig 1829, Theil 3, 261. Autor, którym był słynny profesor medycyny pracujący w swoim czasie na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim, ale chętnie drukujący prace w Lipsku, przytacza « *Tractatus de methodo curandi pestem* », autorstwa D. Herlitzta, wydany w 1584 roku w Greifswaldzie.

³³⁵ Kieler Universitaetbibliothek 15 med.16 Ke 361, D. Herlitz: Pestilenzordnung, 1598 r.

trzecim pt. „Co trzymać pod nosem, takó¿ czym serce i pulsy maścić lub co kłaść na nie” pisał: „W aptece zamówić można wonne jabłka zwane *poma ambrae*, albo wonne woreczki, których opis znajdziecie ni¿ej w rozdziale dziesiątym”³³⁶. W rozdziale czwartym, zatytułowanym „Jakich wewnętrznych leków używać należy”, pouczał lekarzy i aptekarzy w sprawie mitrydatu i teriaku: „Medycy zaś i aptekarze niechaj wszelkiej dołożą pilności, aby oba te środki, które najpotrzebniejszymi są w tej chorobie, należycie i bez oszukaństwa sporządzane były oraz sprzedawane”. Wytrawny i dalekowzroczny fizyk miejski nie tracił z oczu także niezamożnych stargardzian, podając przepisy na leki dla nich w rozdziale piątym pt. „Dla ubogich i prostej czeladzi użyteczne środki zapobiegawcze”. Zalecał m. in.: „I na sam koniec jeszcze ten oto teriak dla ubogich zaordynowałem do naszych aptek stargardzkich, iżby się biedota chronić i kurować mogła”. W rozdziale dziewiątym „Jakich używać leków pędzących truciznę oraz ile dla młodych i starych, mężów i niewiast, bogatych, ubogich” zapewniał, że będą one „...zawsze w aptekach podczas zarazy tej dostępne ubogim tak samo jak bogatym...”³³⁷.

D. Herlitz miał na uwadze szczególną kondycję kobiet ciężarnych, dlatego poświęcił im osobny rozdział ordynku – siódmy. Zapobiegawczo zalecał brzemieniom korzeń arcydzięgla z octem, konserwy: różaną i melisową, kandyzowany biedrzeniec i doraźnie – wodę cynamonową. Nadto ordynował ziołowy trójskładnikowy „proszek dla ciężarnych” do posypywania grzanek. Wskazówki poszerzył o zakaz stosowania niektórych ziół, pigułek, silnego kadzenia i gorzkich leków przeczyszczających. Za swoim mistrzem z Jeny podał skład „wybornego powidełka dla ciężarnych”. Herlitz był wybitnym specjalistą w zakresie leczenia kobiet w ciąży i dzieci, autorem traktatu „*De curationibus gravidarum, puerperarum et infantum*”, wydanego po niemiecku w Greifswaldzie i Szczecinie (1618 r.)³³⁸.

³³⁶ Kieler Universitaetbibliothek 15 med...

³³⁷ Kieler Universitaetbibliothek 15 med...

³³⁸ W. Haberling, F. Huebotter, H. Vierodt (red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Dritter Band: Haaff – Lysons, Berlin, Wien 1930, s. 183.

Łatwo zauważyć, że zarazy pojawiały się z częstotliwością co 35 lat, jednakże straty osobowe poniesione w poszczególnych „falach” moru były diametralnie różne. Według Wutstracka³³⁹, epidemia z lat 1628-1629 uśmierciła 6 tysięcy istnień ludzkich, ale można mieć zastrzeżenia co do rzetelności tych danych. W 1709 roku król pruski powołał jednocześnie kolegia sanitarne w Berlinie i w Stargardzie (dla prowincji Pomorze Tylne). Ten fakt prawny miał przełomowe znaczenie dla walki z zarazą w samym Stargardzie, aczkolwiek nie udało się ustalić szczegółów.

Peter Kiehm podjął się rekonstrukcji i analizy dżumy w Stargardzie w okresie siedmiu miesięcy w latach 1710-1711³⁴⁰. Bazował na dwóch dokumentach. Jeden z nich sporządzili wizytatorzy z ramienia Rady Miejskiej, zaś drugi – rząd Pomorza Tylnego dla panującego władcy. Kiehm dokonał porównania przebiegu i właściwości stargardzkiej dżumy z analogicznymi zjawiskami w miastach europejskich posługując się zobiektywizowanymi parametrami: umieralnością i zachorowalnością. Zachorowalność wynosiła 7,5%. Umieralność ustalona na poziomie 4% sytuowała Stargard na samym końcu tabeli zawierającej dane z 15 miast i była rzadkością. Letalność o wartości 50% do 62,5% była typowa, szczególnie dla dymienicznej, czyli ograniczonej do węzłów chłonnych, postaci dżumy. Od normy odbiegała liczba zmarłych kobiet, będąca podwojeniem ilości mężczyzn i dzieci zmarłych z tej przyczyny. Przyczyny tego zjawiska P. Kiehm upatruje w gorszej sytuacji socjalnej kobiet, ich częstszym przemieszczaniem się po mieście i wynikającym z tego kontaktowaniem z zakażonymi stargardzianami.

Omawiając profilaktykę, autor doszedł do wniosku, że przedsięwzięte środki przyniosły częściową skuteczność. Izolowanie zainfekowanych, zakaz - pod groźbą kary śmierci - odwiedzania domów chorujących i dziedziczenia po nich, sprzątanie domostw po zmarłych, wietrzenie i wykadzanie, mycie ługiem i wapnem, usuwanie wapna i gipsu ze ścian, ponowne wapnowanie i gipsowanie, ponowne odymianie

³³⁹ Ch. F. Wuttstrack: Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem Koeniglich Preussichen Herzogthume Vor- und Hinter-Pommern, 1793, s. 167.

³⁴⁰ P. Kiehm: Die Pest in Stargard 1710/1711, "Pommersche Kuenstliche Volkstum", H 1/199 r., s. 14-22.

i wietrzenie przez dwa tygodnie to czynności rygorystycznie przestrzegane. Jednoczesna dbałość o powietrze w mieście, poprzez spalanie „drewna dębowego lub jesionowego, rogów i kłów zwierząt, skóry, prochu, siarki, piór”³⁴¹, mogła mieć korzystne znaczenie przeciwepidemiczne.

Pewne ustalenia dotyczące tej samej fali dżumy w Stargardzie poczynił również Eugeniusz Dorsz-Szteke³⁴². Opisał on organizację nadzoru i służb dżumowych. Całością kierowała *Collegium Sanitatis* wespół z urzędnikami rządowymi i magistratem. Do bezpośredniej walki z zarazą powołano komisariat do spraw dżumy. Aptekarze nie stanęli na wysokości zadania, gdyż wydawali silnie działające środki zawierające opium i wymiotne z tlenkiem antymonu bez przepisu lekarskiego, przyczyniając się tym samym do zatrucia³⁴³.

Zalecenia rządu Pomorza Tylnego lub króla pruskiego dotyczące zarazy były wydawane w formie tzw. pestpatentów. Jak podaje David Friedrich Quickmann³⁴⁴ w przedziale 82 lat (1656-1738) ponad połowa z nich powstała w Stargardzie. Jakkolwiek dotyczyły obszaru Pomorza brandenburskiego, a potem pruskiego, to jednak miały kluczowe znaczenia dla samego Stargardu jako dzielnicowego ośrodka władzy cywilnej i kościelnej oraz węzła szlaków handlowych, miejsca dużych targów i jarmarków. Obejmowały wiele aspektów życia w prowincji, przygotowywanej na atak zarazy lub walczącej z nią. Częstotliwość wystawiania patentów dżumowych była zróżnicowana. Zazwyczaj wydawano rocznie od jednego do pięciu zarządzeń. Bywały jednak dwa lata, w których wystawiono 12 – 13 pestpatentów (1709 i 1710).

Zakres merytoryczny pestpatentów był szeroki i obejmował wiele dziedzin życia publicznego uznanych wówczas za niezwykle ważne dla profilaktyki lub leczenia dżumy. Dużo uwagi poświęcono zasadom przemieszczania się określonych grup

³⁴¹ P. Kiehm: Die Pest in Stargard 1710/1711, „Pommersche Kuenstliche Volkstum”, H 1/199 r., s.11.

³⁴² E. Dorsz-Szteke: Jak zwalczano zarazę w Stargardzie, „Wiadomości Lekarskie”, 1976, nr 10, s. 951-953.

³⁴³ Ibidem, s. 952.

³⁴⁴ D. F. Quickmann: Ordnung oder Sammlung derer in dem Koeniglichen Preussischen Herzogtum Pommern und Furstentum Camin bis zu Ende des 1747sten Jahres etc etc..., 1750 r.

ludności np. kupcom, Żydom, zapowietrzonym podróżnym, Cyganom, obcym żebrakom, wagantom, mistrzom pocztowym i pasażerom pocztylionów, a także włóczęgom. Wprowadzono nakazy posiadania paszportów podróжных³⁴⁵. Żądano atestów czystości „od kontakionu” dla towarów pochodzących z miejscowości objętych plagą³⁴⁶. Oprócz stosowania trwającej cztery tygodnie kwarantanny wobec przyjezdnych³⁴⁷, wymagano legitymowania się zaświadczeniami zdrowotnymi (paszportem, atestem, *documentum sanitatis*) a ich nieposiadanie groziło wysokimi karami³⁴⁸ i wydaleniem z miasta. Zarówno wspomniana opłata, jak i kara, były nakładane przez berlińskie *Collegium Sanitatis*. Zalecano oczyszczanie „z kontagionu” nie tylko mieszkań czy ruchomości, ale także papierów do korespondencji i listów (poprzez polewanie octem)³⁴⁹.

Dżumowe regulacje prawne dotyczyły także aptek i aptekarzy. W protokole stargardzkiego *Collegium Sanitatis* z 21 sierpnia 1709 roku dużo miejsca poświęca się sposobom finansowania aptekarzy za leki wykonane dla zadżumionych lub zagrożonych czarną śmiercią. Kasa miejska miała gwarantować przyszłą zapłatę za leki sporządzone dla osób zmarłych w międzyczasie³⁵⁰. Osobne gwarancje dotyczyły urzędników. W tym przypadku kasa rządowa dokonywała zapłaty w okresach kwartalnych na podstawie rachunków przedłożonych przez aptecznych pryncypałów³⁵¹. Analogicznie uregulowano sprawę w majątkach rycerskich³⁵².

Pod koniec 1709 lub na początku 1710 roku to samo *Collegium Sanitatis* zleciło stosowanie 11 leków zwanych ogólnie *Praeservantia contra pestem*³⁵³. Podano skład, sposób wykonania i stosowania: *Acetum Teriacale Timzi* (w wersji dla zamożnych i ubogich), *Vinum Medicatum*, *Rotulae praeservantesa Collegio Vratislaviensis Anno*

³⁴⁵ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung...., pestpatent z 30.sierpnia 1709 r. Stargard, s.914.

³⁴⁶ , D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung....pestpatent z 12 grudnia 1708 r., Coeln, s.909 – 911.

³⁴⁷ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung...., pestpatent z 11 listopada 1704 r., Stargard, s.905.

³⁴⁸ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung...., pestpatent z 3 października 1709 r., Coeln, s.918.
pestpatent z 13 sierpnia 1710 r., Stargard, s. 924.

³⁵⁰ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung, Stargard, s. 915.

³⁵¹ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung...., Stargard, s. 916.

³⁵² D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung... , Stargard, s. 916.

³⁵³ D. F. Quickmann: Ordnung oder Samlung...., s.918 – 922.

1607, *Morsuli a Collegio Wittenbergensi Ao 1598, 1609 & 1611, Pulvis contra pestem Montagnanae, Pillulae pestilenciales Ruffi, Electuarium pestilientiale Imperatoris Ferdinandi, Pulvis pro sussitu Collegio Wittenbergensis Ao 1508 & 1611* (dwie wersje), lek do spalania dla ubogich (dwie wersje), balsam ochronny³⁵⁴. Na końcu zamieszczono takse na każdy preparat podaną tabelarycznie w układzie trzech jednostek wagowych³⁵⁵. Takie ujęcie problematyki farmakoterapii oznaczało, że koszty wykonania wymienionych leków obowiązkowo pokryto z kasy miejskiej.

W 1713 roku, kiedy plaga już opuściła pruskie Pomorze Tylnie, król wydał „pestpatent”, w którym wśród ośmiu zaleceń antydżumowych znajdowało się zobowiązanie aptekarzy (oraz medyków i chirurgów) do zgłaszania władzom tych zmarłych, którzy przed śmiercią mieli na ciele czerwone lub czarne plamy³⁵⁶.

W wyniku wyteżonych zabiegów organizacyjnych, powołania odpowiednich gremiów zarządzająco-kontrolnych (*Collegia Sanitatis*), rygorystycznego przestrzegania zaleceń i sprawnego działania służb dżumowych udało się powstrzymać rozmiar i skalę dżumy występującej w latach 1710 i 1711 w Stargardzie. Niebagatelny udział w tym niewątpliwie historycznym sukcesie mieli także aptekarze. Także wcześniej, na przełomie XVI i XVII wieku, efekty współpracy aptekarzy z doktorem D. Herlitzem musiały być co najmniej poprawne i efektywne.

Podczas epidemii aptekarze nie zawsze kierowali się normami moralnymi i etyką, wydając zbyt silne leki bez lekarskiego przepisu³⁵⁷, przy czym nie są znane motywy ich działania. Można sądzić, że ustanowienie urzędowej taksy na zestaw leków przeciwdżumowych i uregulowanie sposobów płatności wobec aptekarzy przyczyniły się do normalizacji rynku aptecznego Stargardu i całego Pomorza Tylnego w „czasach zarazy”. Samo stosowanie leków zapewne miało bardzo ograniczoną skuteczność, bo Dawid Herlitz oprócz całej gamy leków, krwiopustów i postów gorąco zalecał

³⁵⁴ D. F. Quickmann: *Ordnung oder Samlung...*, Stargard, s. 919 – 922.

³⁵⁵ D. F. Quickmann: *Ordnung oder Samlung...*, Stargard, s. 923.

³⁵⁶ D. F. Quickmann: *Ordnung oder Samlung...*, pestpatent z 14 października 1713 r., Berlin, s. 938.

³⁵⁷ E. Dorsz-Szteke: Jak zwalczano zarazę w Stargardzie w 1710 – 1711 roku, „Wiadomości Lekarskie”, 1976, s. 952.

modlitwę oraz inne praktyki religijne. Do podobnych konkluzji doszła Katarzyna Pękacka-Falkowska³⁵⁸ w odniesieniu do Torunia w okresie nowożytnym.

3.5. Apteki stargardzkie po Wielkiej Wojnie

Aby naświetlić kontekst społeczny i zarysować zmieniającą się stargardzką służbę zdrowia po zakończeniu I wojny światowej należy przedstawić garść faktów statystycznych. W odniesieniu do praktyk lekarskich nie można wykluczyć istnienia tzw. *Hausapotheken*, czyli w dzisiejszej nomenklaturze aptek zakładowych.

W pierwszych dekadach XX wieku liczba mieszkańców Stargardu znacząco i sukcesywnie wzrastała, od 28.000 w roku 1913, poprzez 34.600 w 1929 r., do 39.700 w 1939 r.³⁵⁹. Opiekę medyczną sprawowało coraz liczniejsze grono lekarzy. Było wśród nich coraz więcej specjalistów. Ówczesna tendencja w medycynie, zarysowany już w XIX wieku rozkwit specjalności klinicznych, znalazła swoje odbicie także na miarę miasta nad Iną. W 1911 roku Stargard miał 19 medyków³⁶⁰. Od 1911 do 1924 roku została udokumentowana działalność dra Wilhelma Croppa – otolaryngologa³⁶¹. Od 1915 do 1941 roku dr Chamisso de Boncourt posiadał w gabinecie aparat rentgenowski³⁶². W 1915 roku praktykowało 17³⁶³ lekarzy różnych specjalności. Byli wśród nich: otolaryngolog, okulista, ginekolog-położnik i chirurg. W 1925 roku było 23 lekarzy³⁶⁴, zaś w 1935 roku już 26³⁶⁵. Oprócz 14 lekarzy ogólnych praktykowali: radiolog, neurolog, okulista, dermatolog, chirurg i trzech ginekologów-polożników. Nadto urzędowali: lekarz powiatowy, lekarz szkolny miejski i szef szpitali miejskich³⁶⁶. Liczba aptek ogólnodostępnych pozostała jednak niezmienna. Rzec

³⁵⁸ K. Pękacka – Falkowska: Profilaktyka... 2009, s. 184-187.

³⁵⁹ E. Olszewski: Stargardzkie ABC, 2001, s. 95.

³⁶⁰ Adressbuch fuer ..., 1912, Stargard 1911.

³⁶¹ Adressbuch fuer ...1912, Stargard 1911.

³⁶² Adressbuch für ..., 1915, Stargard 1914.

³⁶³ Adressbuch für Stargard In Pommern von..... 1915, Stargard 1914.

³⁶⁴ Adressbuch für Stargard in Pommern von1925 , Stargard1924.

³⁶⁵ Adressbuch für Stargard in Pommern von 1935, Stargard 1934.

³⁶⁶ Adressbuch für Stargard in Pommern von 1935, Stargard 1934.

ujmując statystycznie, w 1913 roku na jedną aptekę przypadało 7.000 stargardzian, w 1929 roku – 8.650, a w 1939 roku prawie 10.000. Do tych liczb należałoby dodać ludność pozamiejską. W 1910 roku stała baza szpitalna powiększyła się dzięki fundacji rodziny Karowów o trzy nowoczesne budynki szpitalne przy *Friedrichstrasse*, dzisiejszej – Warszawskiej.

W drugiej połowie XIX wieku apteki musiały podjąć walkę konkurencyjną z rosnącym w siłę sektorem drogeryjnym. Wykwalifikowani farmaceuci, często z niemałą praktyką w aptekach nie mogli otwierać swoich aptek, gdyż system koncesyjny skutecznie chronił status quo w stosunku do liczby aptek w danym mieście. Aptekarz August Jahrmark otworzył 1 grudnia 1864 roku drogerię przy ul. Pyrzyckiej 24³⁶⁷. Po zmianach właścicieli i adresu 11 listopada 1907 roku drogerię o nazwie „Merkur Drogerie” objął Julius Wasmund. Rozwinął działalność do tego stopnia, że do roku 1912 otworzył dwie filie. Podczas Wielkiej Wojny filie przestały być rentowne i zostały zmknięte³⁶⁸. W 1922 roku firma oferowała sprzedaż detaliczną i hurtową z wielu grup asortymentowych, m.in.: aparaty i materiały fotograficzne, środki opatrunkowe, artykuły do pielęgnacji chorych, farby, perfumeryę, artykuły toaletowe, środki dla rolnictwa.

W aspekcie własnościowym i kierowniczym w oficynach zachodziły zmiany o różnej dynamice i różnym charakterze. Największą stabilność cechowała Aptekę Pod Żłotym Orłem przy ul. Rynek 2 (dawna Apteka Dworska). W latach 1915-1941 była własnością Roberta Radtke (aprobacja w 1896 roku) i Maxa Ulricha (aprobacja w 1901)³⁶⁹. Robert Radtke musiał cieszyć się zarówno poparciem kolegów stargardzkich, jak również zaufaniem gremium pomorskiej izby aptekarskiej, gdyż w 1923 roku został wybrany na zastępcę członka prezydium *Apothekerkammer der*

³⁶⁷ Deutschlands Staedtebau Stargard i. Pom., 1922, s. 62.

³⁶⁸ Detschlands... 1922, 63.

³⁶⁹ Pharmazeutischer Kalender 1917, 1917, s. 44.

*Provinz Pommern*³⁷⁰. Około 1937 pojawia się Fritz Radke – prawdopodobnie syn Roberta. Max Ulrich dodatkowo firmował leki weterynaryjne *Tierarzneimittelzentrale „Pusta” G. m. b. h.*³⁷¹.

Najstarsza spośród oficyn, Apteka Radziecka „Pod Lwem” przy ul. Pocztowej 1, była prowadzona przez Paula Koestera od 1899 roku. Ten doświadczony aptekarz uzyskał aprobację w 1881 roku³⁷². Uczestnicząc w działaniach wojennych został uhonorowany Orderem Czerwonego Orła czwartej klasy z Koroną i Odznaczeniem Landwery drugiej klasy³⁷³. Zapisy zachowanej ugody pomiędzy Radą Miejską a aptekarzem Paulem Koesterem wyjaśniają relacje między magistratem, Apteką Radziecką i szpitalami miejskimi. Miasto mogło pobierać z apteki Koestera do 50 środków leczniczych i materiałów medycznych lekarstw na oddział. Były wśród nich także środki dezynfekcyjne, materiały opatrunkowe, surowice i tuberkulina. Ponadto Paul Koester otrzymał wyłączne prawo dostarczania środków dezynfekcyjnych na potrzeby publiczne przez pięć lat oraz podtrzymano mu prawo do wyłącznego zaopatrywania gminnej kasy chorych. Takie zapisy wręcz gwarantowały Koesterowi stałe i wysokie zyski. Po dwudziestopięcioletnim kierowaniu apteką, 1 października 1923 roku wydzierżawił ją swojemu zięciowi – Wihelmowi Haars³⁷⁴. Kiedy zmarł Paul Koester, właścicielką oficyny została jego małżonka Anna Koester (z domu Schwarz), a W. Haars pozostawał dzierżawcą. W 1939 roku stał się ostatnim właścicielem apteki³⁷⁵. Wspomnienia Christy Gores, pracownicy apteki, dają świadectwo funkcjonowania apteki w latach 1935-1939³⁷⁶. Ostatecznie W. Haars

³⁷⁰ APS, NPPP, 2433, pag.181.

³⁷¹ Adressbuch für Stargard in Pommern von 1915, Stargard 1914 r.

³⁷² Pharmzeutischer Kalender 1917 r, Berlin 1917, s. 44.

³⁷³ Pharmzeutischer Kalender 1917, Berlin 1917, s. 44.

³⁷⁴ D. Haars: Rats- und Löwen – Apotheke. Stargard in Pommern ca 1580 – 1945, 1990 r., maszynopis w bibliotece Muzeum Archeologiczno – Historycznego w Stargardzie,

³⁷⁵ op. cit. Rats- und Loewen Apotheke,

³⁷⁶ Ch. Gores: Lehrjahre in der Rats – und Löwenapotheke zu Stargard, [w:] “Stargarder Jahresblatt,” 2002, s. 26, w tekście reprodukowane jest świadectwo pracy podpisane przez W. Haarsa w dn. 12. lutego 1941 r.

opuścił aptekę 3 marca 1945 roku, kiedy już płonęła w wyniku ostrzału artyleryjskiego i sowieckich nalotów bombowych.

Z kolei Apteka „Pod Żółtą Gwiazdą”, mieszcząca się przy ul. Dworcowej 23, między rokiem 1917 a 1925 utraciła swego właściciela – farmaceutę Eduarda Kaysera (otrzymał aprobację w 1888 roku).³⁷⁷ Wdowa po nim, Marta Kayser, wydzierżawiała placówkę apteczną Marcusowi Wernerowi (1925?-1935)³⁷⁸ i Walterowi Gutschmutsowi (1937-1945)³⁷⁹. Zachowały się dokumenty skarbowe dotyczące płacenia przez W. Gutschmutsa podatku przemysłowego w latach 1940-1944³⁸⁰. Na meblach aptecznych, a konkretnie na bokach szuflad, można odczytać naniesione w tamtych latach nazwy przechowywanych leków³⁸¹.

Właścicielem Apteki Pod Łabędziem (ul. Wielki Wał 15) w 1911 roku był Alfred Sieburth,³⁸² zaś w 1917 roku - Leo Härms³⁸³. Z 1925 roku pochodzi wzmianka, że apteka należała wtedy do wdowy Härms³⁸⁴. Krótko zarządzał placówką aptekarz Klaus Martens (1925-1926). W stargardzkiej książce adresowej z 1935 roku pojawia się jako dzierżawca Kurt Hornemann³⁸⁵. Był on zapewne pomysłodawcą i producentem specyfiku o nazwie HORNEURIT, wymienionego jako nowość w tygodniku klinicznym z 1928 roku³⁸⁶, a pochodzącego z Apteki Pod Łabędziem w Stargardzie na Pomorzu³⁸⁷. Do dziś w zbiorach prywatnych zachowały się płaskie, przezroczyste butelki po tym specyfyku. W Gehes Codex znajdujemy skład jeszcze

³⁷⁷ Pharmzeutischer Kalender 1917, Berlin 1917, s. 44.

³⁷⁸ Hendess: Stargarder Adressbuch 1935, Stargard 1934, s. 311.

³⁷⁹ Hendess: Stargarder Adressbuch 1937, Stargard 1936, s. 312.

³⁸⁰ APS, US Stargard, 65/1371/0/83: Gewerbesteuerakten betr. Gutschmuts Walter aus Stargard, 1940-1944,

³⁸¹ Meble z Apteki Pod Żółtą Gwiazdą, MAH, stała wystawa „Aptekarstwo pomorskie i stargardzkie na przestrzeni wieków”.

³⁸² Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1911, s.58.

³⁸³ F. J. Mampe: Adressbuch für Stargard in Pommern, Stargard 1917, s. 255.

³⁸⁴ Hendess: Stargarder Adressbuch 1925, Stargard 1924, s. 345.

³⁸⁵ Hendess: Stargarder Adressbuch 1935, Stargard 1934, s. 311.

³⁸⁶ Klinische Wochenschrift, t. 7, 1928, s. 335.

³⁸⁷ Zachowały się butelki po HORNEURICIE w zbiorach Roberta Paducha ze Stargardu, www.porcelanki.pl

jednego leku firmowego: HORNISOL – Suppositorien³⁸⁸. Zatem początki dzierżawienia tej apteki przez K. Hornemanna trzeba cofnąć co najmniej o 7 lat.

³⁸⁸ Gehes Codex, 1928, s. 520.

4. Wnioski

Mimo, iż Stargard wykazywał wiele cech wspólnych z innymi miastami hanzeatyckimi, posiadał także cechy aglomeracji leżącej na skrzyżowaniu szlaków komunikacyjnych i handlowych na rubieżach Cesarstwa Niemieckiego. Z jednej strony, pochodzenie kulturowo-etniczne, język, architektura kamienic i świątyń, luksusowa ceramika stołowa, obyczaje i obrzędy, zwyczaje żywieniowe dowodzą unifikacji w obrębie Hanzy. Z drugiej, silne i wzajemne oddziaływanie wspólnot wyznaniowych: luterańskiej, żydowskiej, hugenockiej, katolickiej modyfikowało relacje społeczne w mieście. Nie bez znaczenia pozostawała obecność stałego garnizonu wojskowego. Rolę trudną do przecenienia odegrało renomowane gimnazjum klasyczne *Collegium Groeningianum*.

W pragmatyce hanzeatyckich rad miejskich ujawniła się tendencja do tworzenia własnych aptek zwanych aptekami radzieckimi (*Ratsapotheken*), które z jednej strony miały realizować świecką misję aptekarstwa (po wprowadzeniu Reformacji), z drugiej – przynosić dochody magistratowi (z opcją zmonopolizowania rynku aptecznego w mieście). W tym duchu poszły działania stargardzkich rajców. Powołanie urzędowego medyka – fizyka miejskiego (1542 r.) wzmocniło rolę nadzorczą i kontrolną Rady Miejskiej wobec aptek. Apteka Radziecka funkcjonowała jako placówka municypalna w latach *ca* 1550-1644 (z przerwą po pożarze w 1584r.). Po tym okresie, do 1945 roku, Apteka Radziecka Pod Lwem była w rękach prywatnych zachowując nazwę i potwierdzone uprawnienie do zakazu zakładania konkurencyjnych placówek. W różnych okresach, ale podobnie, kształtowały się losy aptek municypalnych w miastach Hanzy.

Na ustrój aptekarstwa stargardzkiego w badanym okresie wpływało wiele czynników: społecznych, politycznych, gospodarczych, ludzkich i losowych. Wśród nich największe znaczenie mieli władcy wystawiający i potwierdzający przywileje apteczne. Do roku 1648 czynili to książęta pomorscy, później elektor brandenburski a po roku 1701 - król Prus. Koncesje wprowadzono w 1810 roku, więc czwartą aptekę

(Pod Łabędziem) erygowano na mocy koncesji realnej. Jakkolwiek nie są znane treści przywilejów to można sądzić, że nie odbiegały od innych przywilegów dla aptek w państwie Gryfitów a później – Hohenzollernów. Tylko pośrednio można dowodzić, że uprawnienie sprzeciwu wobec otwierania aptek w obrębie murów miejskich było przypisane do przywileju na Aptekę Radziecką Pod Lwem.

Liczba aptek w mieście do roku 1889 nie przekroczyła trzech. Zaś do roku 1945 nie wzrosła powyżej czterech. Już sama liczba aptek w mieście zamkniętym murami, z populacją (do roku 1800) nie przekraczającą 7000 osób mówi o niezłej kondycji ekonomicznej oficyn. Jednak przy prawie sześciokrotnej dynamice wzrostowej ludności w latach 1800-1939 i przyroście liczby praktyk lekarskich do 26 w 1935 roku, otwarcie zaledwie czwartej apteki oznaczało ewidentną dysproporcję.

Za swoisty fenomen należy uznać odbudowę aptek w połowie XVII wieku po wielkim pożarze w 1635 roku, który niemalże doprowadził do upadku miasta.

Kondycję ekonomiczną aptek najłatwiej można prześledzić na przykładzie Apteki Radzieckiej Pod Lwem, gdyż z jednej strony posiadała ona udokumentowaną ciągłość właścicieli w latach 1621-1945, z drugiej – są znane ceny jej sprzedaży. Najwyższe wartości osiągała wtedy, gdy znajdowała się nieprzerwanie w rękach rodziny Gotschów – Wilhelmych (1719-1843). Należy przyznać, że *Rats – und Loewen Apotheke* „miała szczęście” do dobrych zarządzających jeszcze kilkakrotnie.

Interesującym zjawiskiem był kultywowany do dziś obyczaj wędrowek czeladniczych, uprawiany także przez pomocników w aptekach stargardzkich. Już w XVI wieku odbył ją słynny farmakopola z Coburga – Cyriacus Schnauss. W XVII wieku wędrowka Melchiora Magnitzkiego zakończyła się w Stargardzie po mistrzowskim wyzwoleniu i ożenku z aptekarzówną. Johann Bartolomeus Trommsdorff – koryfeusz XIX-wiecznej farmacji europejskiej, wykonywał praktykę o wątpliwej jakości w Fischerowskiej aptece dworskiej. Wędrowki czeladnicze przyszłych aptekarzy są zbadane w niewielkim stopniu. Może to wynikać z faktu zwyczajowego dokumentowania drogi zawodowej dopiero po ostatecznym uzyskaniu

statusu aptekarza. Okres czeladniczy był zwykle bagatelizowany. Gdańska ustawa aptekarska z 1597 roku wspomina zaledwie o obowiązku pomocników do „wykazania się dobrymi świadectwami, że umiejętności zawodowe zdobywali u innych doświadczonych aptekarzy”³⁸⁹.

Zanim sami stargardzianie z rodzin nieaptekarских lub synowie aptekarzy miejscowych zdołali nabyć uprawnienia do posiadania aptek, oficyny prowadzili przybysze. Podobnie jak przedstawiciele innych profesji, napływali oni z południowych i zachodnich krain Rzeszy, lub z innych ośrodków pomorskich. Ambrosius Scala (ca 1542 – 1546) wywodził się z Łużyc, Martin Rahn (1695 – 1705) był Duńczykiem, Melchior Magnitzky (1677 – 1701) pochodził ze Śląska, Paul Koester (1895 – 1926) przybył z pobliskiego Altdamm.

Bycie aptekarzem – właścicielem apteki opierało się na podstawach majątkowych. Przede wszystkim należało spełnić warunki umożliwiające wpis do księgi miejskiej. Uzyskanie aptecznego przywileju książęcego, a później elektorskiego czy królewskiego, wiązało się z posiadaniem prawa własności działki pod apteką i opłatą za sam przywilej. Zatem samo spełnienie wymogów założycielskich apteki już oznaczało niepośledni status materialny. Niektórzy aptekarze po latach pracy fachowej i pełnieniu funkcji społecznych osiągnęli prestiż społeczny i należeli do elit miejskich. Burmistrzem był David Blindow (1724). Pierwszym rozjemcą (w ramach sądownictwa polubownego) wybrano Carla Friedricha Wilhelmy’ego (1835).

Lokalizacje aptek nie były przypadkowe. Wybierano te, przy których toczyło się intensywne życie mieszkańców. Apteka Radziecka w omawianym okresie miała dwa adresy. Pierwszy to Rynek, obok siedziby fizyka miejskiego, drugi (od początku XVIII wieku) – ul. Pocztowa 2. Mieszcząca ją, wyjątkowej urody kamienica była widoczna w narożniku Rynku. Apteka Dworska Pod Złotym Orłem mieściła się pod adresem

³⁸⁹ A. Drygas: Aptekarstwo gdańskie... s. 223.

Rynek 2 (obok ratusza). Apteka Pod Złotą Gwiazdą pierwotnie zajmowała parter w kamienicy przy ulicy Szewskiej 16 (w obrębie murów miejskich). Po roku 1889 aptekarz Johannes Zippel przeniósł ją poza mury, na ruchliwą ul. Dworcową 23, łączącą dworzec kolejowy z centrum miasta, przy której ulokowały się praktyki lekarskie, ekskluzywne sklepy, kasa pożyczkowa, kino, hotel, cukiernie. Najmłodsza apteka – Pod Łabędziem – rozpoczęła działalność w 1889 roku przy ul. Wielki Wał 15 nieopodal kanału młyńskiego, przy przelotowej ulicy na Starówce.

Analiza recept Herliciusa (1598 r.) na leki potrzebne w czasie zarazy wykazuje, jak głęboko były one osadzone w humoralnej koncepcji Hipokratesa i Galena. Porównanie z przepisami Mikołaja Kopernika, praktykującego kilkadziesiąt lat wcześniej, nie wykazuje istotnych różnic. Obaj lekarze nie rozwijali postulatów Paracelsusa w zakresie jatrochemii i sięgania po rodzime surowce roślinne, prawdopodobnie jego poglądy naukowe dopiero torowały sobie drogę. Za to chętnie ordynowali do składu medykamentów: perły, korale i kamienie szlachetne. Obaj też nie sięgali po leki wstrętne. Nadto Herlicius, zgodnie z panującą koncepcją zwalczania jednej trucizny drugą, przepisywał na zarazę arsenik do noszenia w okolicy serca.

Zespół recept z 1669 roku autorstwa dr Daniela Kruegera służył leczeniu jednego pacjenta podczas kuracji trwającej siedem tygodni. Mimo tych zastrzeżeń zawiera szereg ważnych informacji na temat jego autora, choroby pacjenta i wykonujących przepisane leki aptekarzy. We wszystkich przypadkach zapisano leki doustne. Lekarz z upodobaniem stosował roślinne środki przeczyszczające, głównie pochodzenia europejskiego. Spośród *chymica* często sięgał po kamień winny, ponadto ordynował (doustnie) saletrę potasową, „spirytus siarkowy”, amoniak. Co się tyczy Apteki Dworskiej i Apteki Radzieckiej, to znaleźć w nich można było szeroki asortyment ziół europejskich i ich przetworów, a także pewien zestaw substancji chemicznych otrzymywanych głównie z minerałów. Godzi się nadmienić, że ani przepisy na leki dr Herliciusa ani recepty D. Kruegera nie zmieniają naszego poglądu na temat XVI i XVII wiecznego lecznictwa, także na postępowanie w chorobach zakaźnych.

W długim okresie zamykającym się pomiędzy końcem wojny trzydziestoletniej a II wojną światową można uwypuklić kilka zjawisk w obrębie stargardzkiego aptekarstwa. Znalazło się ono pod dzielnicowymi a później krajowymi rygorami wymogów cenowych i fachowych. Klimat intelektualny panujący w aptekach od początku XIX wieku zaowocował karierą naukową C. F. Wilhelmy,ego i publikacjami M. (J.) Zippela. Aptekarze przyczynili się do coraz skuteczniejszej walki z zarazami toczonej w obrębie państwa brandenbursko-pruskiego. Precyzyjne egzekwowanie rygorystycznych przepisów zaowocowało historycznym sukcesem nad zarazą (1709 – 1711). W kilku dekadach poprzedzających Wielką Wojnę (a także po jej zakończeniu) apteki zwycięsko konkurowały z drogeriami, aczkolwiek Apteka Radziecka miała okres dekoninkтуры.

Pozycję aptekarzy w hierarchii społeczności miejskiej i przynależność do patrycjatu należy postrzegać jako zjawiska zmienne. Było ono pochodną wielu czynników. Na pewno duże znaczenie miał status materialny i ambicje samych aptekarzy. Na przykładzie Apteki Radzieckiej widać, że raz aptekarz pożyczycył magistratowi ogromną sumę pieniędzy (przed 1635 r.) a innym razem oficyna prawie zbankrutowała i została wystawiona na licytację (nabył ją K. F. Wolff za 62 000 talarów w 1873 r.). Jeden aptekarz został burmistrzem (D. Blindow, początek XVIII wieku), a drugi – P. Koester, mimo iż był miejskim konsulem, procesował się z magistratem (ugoda z 1910 r.).

Nietrudno zauważyć, że w opisanych trzech przypadkach aptekarze lokowali się na najwyższych pułapach stargardzkich elit mieszczańskich. Niekiedy daje się zaobserwować publiczną aktywność dawnych stargardzkich aptekarzy. Do takiej zaliczyłbym darowiznę książkową wspomnianego C. F. Wilhelmy,ego na rzecz *Groeningianum*, i reprezentowanie magistratu przez Eduarda Gustawa Koernerera (1843 – 1857) przy zawieraniu umowy miasta z firmą prowadzącą gazownię.

5. Piśmiennictwo

Źródła archiwalne

1. APS AKS II sygn. 1295.
2. APS AKS I sygn. 5405.
3. APS AKS I sygn. I5334.
4. APS, Rękopisy i Spuścizny, Buergerbuch Magistrat zu Stargard 1454-1821.
5. APS Akta miasta Stargard sygn.5998, Nachrichten ueber die Ratsapotheke zu Stargard.
6. APS Akta miasta Stargard sygn. 6002, Vergleich zwischen der Stadtgemeinde Stargard... und Eigentuermer der Ratsapotheke Hernn Stadtrat Koester usw. 25.04 / 3.05.1910 r.
7. APS, Akta miasta Stargard, Rep. 60/42, sygn.1322.
8. APS Konsystorz Ewangelicki w Szczecinie, sygn. 6769,
9. APS, NPPP, sygn. 2433, pag.181.
10. APS, Rejencja Szczecińska, sygn. 8170, Wegen Visitation der Apotheken zu Stargard 1810 r.
11. APS, US Stargard, 65/1371/0/83: Gewerbesteuerakten betr. Gutmuts Walter aus Stargard, 1940-1944.
12. Landesarchiv Greifswald, Rep. 55, Nr 114.
13. Stadtarchiv Stralsund, Rep.40 VI, Nr.83.
14. Stadtarchiv Stralsund, Rep. 14, Nr 144.

Źródła drukowane

1. Churfust. Brandenburgische Tax-u. Victual – Ordnung im Herzogthumb Hinter – Pommern und Furstenthumb Cammin, Stargard, 1681 r., Revidierte Koenigliche Preussische Tax- u. Victual- Ordnung im Herzoghtum Hinter – Pommern und Furstenthumb Cammin, Stargard 1713.
2. Dispensatorium Borusso Brandenburgicum, Berolini MDCCXIII.
3. Gallus W.: Resp. Themata Disputationis de παραφροσυνη, id est, de Delirio et Differentiis suis... Præs. I.,1569 r.
4. Kieler Uniwersitaetsbibliothek, 15 med. 16 Ke 361, D. Herlitz: Pestilenz Ordnung, Stettin 1598.
5. KP. XVIII.26333. I 2, Ehren-Gedaechtniss...Herrn Melchior Machnitzky...
6. Pharmacopoeia Regni Poloniae, Warszawa 1817.

7. Reformatio Pharmacopoliorum Stetinensium, Stettin 1625.
8. Trommsdorff J. B.: „Journal de Pharmazie”, t. I, Erfurt 1794.
9. Trommsdorff J. B.: Chemiczny probierczy gabinet czyli wiadomość o użyciu i własnościach odczynników (reagentium), Warszawa 1813.
10. Trommsdorff J. B.: Kurzes Handbuch der Apothekerkunst : zum Gebrauch für Lernende, Stettin 1790.
11. Trommsdorff J. B.: Szkoła farmaceuty czyli tablice synoptyczne farmacyi do użycia uczniom i gotującym się na examen, Wilno 1811.

Opracowania

1. Archiv der Pharmazie, 1856, 1857, 1859, 1861.
2. Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1876.
3. Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1893.
4. Adressbuch fuer Stargard in Pommern, Selbstverlag, Stargard 1911.
5. Adressbuch für Stargard in Pommern von 1925 , Stargard 1924.
6. Adressbuch für Stargard in Pommern von 1935, Stargard 1934.
7. Adressbuch für Stargard in Pommer von 1915, Stargard 1914.
8. Allgemeine Wohnungs - Anzeiger nebst Adress - und Geschaefts Handbuch fuer Stargard i. Pom. Auf das Jahr 1872, Stargard 1871.
9. Allgemeiner Wohnungs-Anzeiger nebst Adress- und Geschaefts-Handbuch fuer Stargard i. Pom. Auf das Jahr 1882, Stargard 1881.
10. Aniszewska J.: Gazownia w Stargardzie 1856-2001, Stargard 2001.
11. Aus der Geschichte der Rats-und Loewen-Apotheke zu Stargard i. Pom. [w:] Heimatkalender fuer den Kreis Saatzig, Stettin 1933.
12. Bethe K., Stettiner Stadtphysici, “Monatsblaetter...46 Jg., 1932.
13. Białycki T. (red.): Encyklopedia Szczecina, 2000.
14. Bierca A., Downar K., Golisz-Wollek A., Kuszela B., Olszewski E.: (kolegium red.): Stargard moje miasto - meine Stadt, Stargard 2005.
15. Boehmer F.: Die Geschichte von Stargard im Mittelalter, Stargard 1903.
16. Brzezińska J.: Problemy farmaceutyczne w Kołobrzegu do 1945 r., Kołobrzeg 2013.
17. Brzezińska J.: Przywilej wyłączności dla apteki kołobrzesckiej z 1618 r. i 1624 r. Pamiętnik XVI Sympozjum Historii Farmacji, Krasieczyn 2007.
18. Buellow, von J.: Geschichte der Apotheke in Barth, “Baltische Studien”, 1880.
19. Deutsche Apotheker Biographie, Band II.
20. Deutschlands Staedtebau Stargard i. Pom., 1922.
21. Dollinger Ph.: Dzieje Hanzy, Warszawa 1997 r.

22. Dorsz-Szteke E.: Jak zwalczano zarazę w Stargardzie, „Wiadomości Lekarskie”, 1976.
23. Drygas A.: Korzenie lecznicze w aptekach gdańskich XVII w. [w:] „Farmacja Polska” nr.1 1985.
24. Drygas A.: Aptekarstwo gdańskie 1399-1939, Wrocław 1983.
25. Dziennik Urzędowy Królewskiej Regencyi w Poznaniu, 1831 r. i 1858 r.
26. Falck R.: Stargarder Buerger aus dem Jahre 1567, “Monatsblatter”, Jg. 1929, H. 11.
27. Frank J.: Die Hautkrankheiten, Theil 3, Leipzig 1829.
28. Frankiewicz B.: Sydonia, Szczecin 1998.
29. Gaziński R.: Prusy a handel solą w Rzeczypospolitej w latach 1772-1795, Szczecin 2007.
30. Gaziński R.: Wojna Szczecina ze Stargardem o handel morski (1454–1464), [w:] Materiały Zachodniopomorskie, t. XXXIX (1993).
31. Gehes Codex, 1928.
32. Głowacki W.: Założenie apteki społecznej w Gdańsku w 1527 r., „Polski Tygodnik Lekarski”, nr 29, 1950.
33. Głowacki W.W.: Zainteresowania Mikołaja Kopernika literaturą farmaceutyczno - lekarską, „Farmacja Polska”, 1973.
34. Gorski P., Hanisz K., Jaroniewski W.: Johann Bartolomaeus Trommsdorff (1770 – 1837) współtwórca nowoczesnej farmacji europejskiej i jego kontakty z ośrodkami naukowymi w Polsce, [w:] XV Zjazd PTFarm, Warszawa 1992.
35. Gut P.: Powstanie i pierwsze lata działalności rozjemców w Stargardzie w pierwszej połowie XIX wieku, „Stargardia”, 2002.
36. Haars D.: 365 Jahre alte Raths - Apotheke in Stargard in Pommern 1580-1945 (maszynopis), 1990.
37. Haberling W., Huebotter F., Vierodt H. (red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Zweiter Band: Chavet – Gyulay, Berlin – Wien 1930.
38. Hainhofer F.: Filipa Hainhofera dziennik podróży..., [w:] Źródła do dziejów Pomorza Zachodniego, t. IX., 2000.
39. Hauke K.: Das Buergerhaus in Mecklemburg und Pommern, Tuebingen 1975.
40. Hein W. H.: Die deutsche Apotheke, drzeworyt Mathiasa Zuendta z Norymbergi, Stuttgart 1960.
41. Hendess Br. F.: Mitglieder - Verzeichniss. Loge Julius zur Eintracht, 1864/65..
42. Hendess: Stargarder Adressbuch 1925, Stargard 1924.
43. Hendess: Stargarder Adressbuch 1935, Stargard 1934.
44. Hendess: Stargarder Adressbuch 1937, Stargard 1936.
45. Huwer E.: Das Deutsche Apotheken – Museum, Regensburg 2006.

46. Jahrbuch der Provinz Pommern, Berlin 1831.
47. Jendreyczyk E., P. Pooth: Aus der Geschichte der Stralsunder Apotheken, Stralsund 1939.
48. Jendreyczyk E.: Beitrage zur Geschichte des Medizinal - und Zunftweise in Koeslin [w:] Hendes C. G. Koeslin 1909.
49. Jendreyczyk E.: Das aelteste pommersche Apothekenprivileg, "Apotheker Zeitung" 1934, nr 2.
50. Jendreyczyk E.: Das alteste pommersche Apothekenprivileg, "Apotheker Zeitung", 1921.
51. Jendreyczyk E.: Die Stettiner Apotheken im 16. und 17. Jahrhundert, "Monatsblaetter", 40 Jg., 1926.
52. Jendreyczyk E.: List do D. Haarsa z pocz. stycznia 1952 r., MAH Stargard.
53. Jurkiewicz J. L.: Stargard. Zarys dziejów (do 1945), (praca w rękopisie). Praca znajduje się w Stargardzie ul. St. Staszica 25/3, dziedzictwo-stargard@o2.pl
54. Kaczmarczyk K.: Akta radzieckie poznańskie, Poznań 1925.
55. Karpiński A.: W walce z niewidzialnym wrogiem, Warszawa 2000.
56. Kiehm P.: Die Pest in Stargard 1710/1711, "Pommersche Kuenstliche Volkstum", H 1/1990.
57. Klinische Wochenschrift, t. 7, 1928.
58. Konieczny L.: Tropy medyczne w dziejach miasta Koszalina, Koszalin, 2001.
59. Kopernik M.: Dzieła wszystkie, t. III.
60. Kostrzeński L.: Materiały do historii aptek wielkopolskich, Warszawa 1929 (tom I i II 1929-1936) reprint Poznań 1996.
61. Koszałka J.: Znaleźiska roślinne z wypełniska późnośredniowiecznej latryny, [w:] Archeologia Stargardu t. I, Stargard 2012.
62. Krasuski J.: Historia Niemiec, Wrocław 2002.
63. Kratz G.: Milden Stiftungen in Stargard, Stargard 1864.
64. Kubicki D.: Dylemat zawężanej specjalizacji dyscyplin nauki: na ile dogłębnie historyk medycyny powinien sięgać do stanu wiedzy z zakresu dziejów Zachodu i jego kultury? Na przykładzie publikacji Michaliny Brody „Lekarze w państwie zakonu krzyżackiego w Prusach XIV-XV wieku” (Kraków 2013 r.), „Acta Medicorum Polonorum”, 2014.
65. Labuda G. (red.): Historia Pomorza, t. I, cz. I.
66. Labuda G. (red.): Historia Pomorza, t. II: do roku 1815, cz.1.
67. Ladislaus Wiorogórski, Guiliemus Zajączkowski, Lexicon synonymorum pharmaceuticorum In linguis: Latina, germanica, gallica, anglica, polonica et rossica, t. I, II, 1892-1918.
68. Lesiński H., Dopierała B. (red.): Z dziejów Ziemi Stargardzkiej, Poznań 1969, s. 13.

69. Lesiński H.: Kryzys gospodarczy i społeczny w miastach oraz próby jego przezwyciężenia, [w:] Historia Pomorza, pod red. G. Labudy, t. II, cz. 3., 2003.
70. Lesiński H.: Zarys dziejów Stargardu od XIII w. do końca XVIII w., [w:] Z dziejów Ziemi Stargardzkiej, Poznań 1969.
71. Łopatkiewicz B.: Mennica stargardzka, „Stargardia” t. III, 2003.
72. Magowska A.: Empirycznie czy racjonalistycznie? Dylematy i praktyka medycyny uniwersyteckiej w Wilnie w latach 1781-1842, Poznań 2015.
73. MAH S-108,teczka D 112/06
74. Majewska A.: Laurus Gruningii – Peter Gröning i jego fundacja, [w:] Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy, Stargard 2000.
75. Majewski M.: Ludwisarstwo stargardzkie XV-XVII wieku, Stargard 2005.
76. Mamela Z.: Siedem wieków aptekarstwa toruńskiego, Toruń 1997.
77. Mampe F. J.: Adressbuch für Stargard in Pommern, Stargard 1917.
78. Mazur J. M.: Stargard jako centrum pomorskiego pietyzmu, [w:] Dawny Stargard. Miasto i jego mieszkańcy, Stargard 2000.
79. Meissner R.: Eine Norddeutsche Apotheke des 16-Jahrhunderts, 1908.
80. Olszewski E.: ABC Stargardu Szczecińskiego, 1997.
81. Olszewski E.: Stargardzkie ABC, Stargard 2001.
82. Olszewski E.: Zakłady Naprawcze Taboru Kolejowego w Stargardzie 1859-2000, [w:] „Stargardia”, t. III, 2003.
83. Pękacka – Falkowska K.: Profilaktyka przeciwdżumowa w nowożytnym Toruniu, Toruń 2009.
84. Pharmakopeia Augustana Augsburg 1564 r. reprint – State Historical Society of Wisconsin, 1927 .
85. Pharmazeutischer Kalender 1917, Berlin - Koelln 1917.
86. Piegza M., Ścisło P., Badura-Brzoza K., Kunert Ł., Górczyca P. W.: Hipochondria wczoraj i dziś, „Wiadomości Lekarskie” 2015.
87. Piskorski M. J.(red.): Pomorze Zachodnie poprzez wieki, Szczecin 1999.
88. Proń S.: Musaeum Poloniae Pharmaceuticum seu Artis Pharmaceuticae experimentalis spectrum. Rzecz o muzealnictwie historycznym aptekarstwa w Polsce, Warszawa 1967.
89. Quickmann D. F.: Ordnung oder Sammlung derer in dem Koeniglichen Preussischen Herzogtum Pommern und Furstentum Camin bis zu Ende des 1747sten Jahres etc etc., Berlin 1750.
90. Rejewski M.: Pochodzenie łacińskich nazw roślin polskich, Warszawa 1996.
91. Retzow U.: Begrabnisse der St. Marien-Gemeinde zu Stargard (Pomm.) 1658 bis 1677, [w:] “Der deutsche Roland”, 24. Jg., H 5/6, Berlin 1936.
92. Rittmann A.: Grundzuege einer Geschichte der Krankheitslehre im Mittelalter, Bruenn 1868.

93. Roeske W.: Fenomen jednorożca w Polsce, Kraków 1997.
94. Rogosz R.: Stargard średniowieczny, [w:] Dawny Stargard, miasto i jego mieszkańcy. Stargard 2000.
95. Rymar E.: Rodowód książąt pomorskich, Szczecin 2005
96. Samsonowicz H.: Życie miasta średniowiecznego, Poznań 2006.
97. Schmidt C.: Nebilen und Kirchen (Marien Kirche) Provisoren: aus Gilden und Gewerben [w:] Geschichte der Kirchen und milden Stiftungen der Stadt Stargard a. I., Stargard 1878.
98. Schmitz R.: Geschichte der Pharmazie Band I, Eschborn 1998.
99. Schmitz R.: Geschichte der Pharmazie, Band II, Eschborn 2005.
100. Schoenefeld W.: David Herlicius weiland Stadtphysikus..., „Monatsblaetter”, 1930.
101. Schwenkler F.: Koeslin 1266-1966, Luebeck 1966.
102. Seyda B.: Z dziejów dawnych aptek szczecińskich, „Farmacja Polska” nr 4., 1961.
103. Skwirzyńska – Kalita K.: Stargard Szczeciński, Wrocław 1983.
104. Spandowski M.: Inkunabuły dawnych bibliotek stargardzkich, „Stargardia”, t. VIII, 2013.
105. Stabrawa A.: Moździerze aptekarskie w krakowskich zbiorach muzealnych, Kraków 1974.
106. Stettiner Adressbuch 1943 r., Stettin 1943.
107. Strzelecka H., Kowalski J.(red.): Encyklopedia zielarstwa i ziołolecznictwa, Warszawa 2000.
108. Stuch J.: Rozwoj demograficzny Stargardu w latach 1846 – 1870, [w:] Stargardia t. III, 2003.
109. Syreński Sz.: Zielnik Syreniusza druk czcionką współczesną, Krosno 2017.
110. Szultka Z.: Kultura materialna i duchowa, [w:] G. Labuda (red.): Historia Pomorza, t. 2., cz. 2., Poznań 2003.
111. Szwałik S.: Dzieje kolei stargardzkiej 1846-2000, Stargard 2002.
112. Teske G. Ch.: Geschichte der Stadt Stargard, Stargard 1843.
113. Trapp J., Farmakognozya, t. I, II, Warszawa 1869.
114. Trojanowska A.: Czerwiec, kermes, koszenila, czyli o owadach jako surowcach barwierskich i leczniczych w polskiej literaturze przyrodniczej do XIXw., „Analecta” 2008, 17/1-2(33-34), Warszawa 2008.
115. Wachowiak B., Kamiński A.: Dzieje Brandenburgii - Prus na progu czasów nowożytnych (1500-1701), Poznań 2001.

116. Waliszewski J.: Dar aptekarza stargardzkiego – Carla Friedricha Wilhelmy’ego na rzecz Królewskiego i Miejskiego Gimnazjum Petera Groeninga, „Stargardia”, t. II, 2002.
117. Waliszewski J.: Stała wystawa aptekarska w Muzeum w Stargardzie, [w:] Pamiętnik XIX Sympozjum Historii Farmacji, Rzeszów 2010.
118. Wehrmann M.: Zur Geschichte Apotheken in Pommern, “Monatsblaetter”, 6. Jg, 1892.
119. Wuttstrack Ch. F. : Kurze historisch-geographisch-statistische Beschreibung von dem Koeniglich Preussichen Herzogthueme Vor- und Hinter-Pommern, Stettin 1793.
120. www.ahnenforschung.net.

Relacja

1. Gores Ch.: Lehrjahre in der Rats – und Löwenapotheke zu Stargard, “Stargarder Jahresblatt,”, 2002.

Słowniki

1. Haberling W., Huebotter F., Vierodt H.(red.): Biographisches Lexikon der hervorragenden Aerzte aller Zeiten und Voelker, Dritter Band: Haaff – Lysons, Berlin, Wien 1930.
2. Plezia M.(red.): Słownik łacińsko-polski, t. I, Warszawa 2007.
3. Ubertus K.H.: Arzneieimittel-, Drogen-, Chemikalien-, und Heilkraeurter-, Fachwoerterbuch, Berlin - Neukoelln 1939.

Streszczenie

Celem pracy było przedstawienie aptekarstwa w Stargardzie od czasów najdawniejszych do 1945 r. Ponieważ brakowało przekrojowego ujęcia zagadnień aptekarskich w Stargardzie wybór tematyki należy uznać za uzasadniony.

Badania były prowadzone metodami: genetyczną, analizy porównawczej, pośredniego ustalania faktów. Ustalenie precyzyjnej początkowej cezury czasowej nie jest wykonalne. Założona końcowa cezura czasowa (1945) jest odbiciem definitywnego przerwania ciągłości aptekarstwa stargardzkiego w aspekcie społeczno – politycznym i ekonomicznym.

Dociekaniom poddano kolejne okresy tworzenia i odbudowy pozycji Stargardu w pomorskim otoczeniu i jego kondycji gospodarczo – społecznej od lokacji (1243 r. lub 1253 r.) do 1945 r. Następnie poddano analizie fakty składające się na „hanzeatycki” ustrój aptekarstwa stargardzkiego w ramach Księstwa Pomorskiego (do 1653 r.). Okres brandenbursko – pruski w dziejach farmacji stargardzkiej był badany w przedziale czasowym 1653 r. – 1945 r.

W pracy były wykorzystywane dokumenty pochodzące z archiwum w Szczecinie, w Stralsundzie i w Greifswaldzie. Pomocny był ordynek zakaźny, farmakopee, książki adresowe, rocznik Muzeum Archeologiczno – Historycznego w Stargardzie, periodyki historyczne i farmaceutyczne, słowniki, leksykony i opracowania.

Na podstawie ww. źródeł ustalono, że aptekarstwo stargardzkie wykazywało cechy występujące w innych miastach Związku Hanzeatyckiego, w szczególności dotyczyło to prób monopolizacji rynku aptecznego przez radę miejską. Ponadto uprawnienie do sprzeciwu posiadane przez kolejnych właścicieli Apteki Radzieckiej, nabyte w dobie hanzeatyckiej, było przez nich skutecznie stosowane do końca XIX w. Szczególnego podkreślenia wymaga rola wybitnego fizyka miejskiego – Dawida Herlitz (1557 r. – 1636 r.), który planowo kształtował ustrój aptek. Herlicius jako medyk miał duży udział w postępowaniu przeciwko dżumie, leczenie kobiet ciężarnych, dzieci i osób

ubogich. W pracy dokonano analizy 40 recept jego autorstwa. Wykazano duże podobieństwo do przepisów wykonanych ręką Mikołaja Kopernika (1473 r. – 1543 r.).

W efekcie badań nad brandenbursko - pruskim okresem państwowości wywnioskowano, że wprowadzone przez aparat urzędniczy apteczne przepisy o zasięgu dzielnicowym i ogólnokrajowym regulowały i unifikowały pracę aptek, podnosząc majątność i prestiż aptekarzy stargardzkich. W szczególności dotyczyło to okresów prowadzenia Apteki Radzieckiej przez członków dwóch rodzin. Recepty dr D. Kruegera (1669 r.), realizowane w dwóch aptekach, zawierają już *chymica*, lecz nie świadczą jeszcze o percepcji nauk jatrochemicznych Paracelsusa. Za pośrednie efekty klimatu panującego w XIX wiecznych aptekach można uznać naukową karierę C. F. Wilhelmy'ego i publikacje M. (J.) Zippela. Aptekarze zasadniczo stawali do walki z epidemiami chorób zakaźnych. Jednorazowe naruszenie zasady niewydawania preparatów bardzo silnie działających bez przepisu lekarzy podczas zarazy (1710 r.) może świadczyć albo o pazerności albo o przemożnej chęci pomocy.

Za interesujące zagadnienie, które ujawniło się w trakcie badań, można uznać zjawisko wędrówek pomocników aptekarskich, mające miejsce w omawianych aptekach w przypadku trzech czeladników z wieków od XVI do XVIII. Zwykle ten okres rozwoju zawodowego był pomijany i niedokumentowany przez samych aptekarzy.

Niektórzy aptekarze stargardzcy osiągnęli wysoki prestiż społeczny. Burmistrzem był D. Blindow (1724 r.) a na pierwszego rozjemcę wybrano C. F. Wilhelmy'ego (1835 r.) – filantropa i darczyńcę. Inny aptekarz – M. Magnitzky ufundował świecznik (1696 r.) do kościoła mariackiego.

W badanym okresie czasu apteki i aptekarze dzielili losy miasta. Apteki płonęły w pożarach, bywało też, że dzieci aptekarzy umierały podczas zarazy. Ale w latach koniunktury gospodarczej miasta, która podlegała rozmaitym wahaniom, rosła kondycja aptek i zamożność aptekarzy.

Summary

The major purpose of this dissertation is to present the history of Stargard's pharmacy from its beginnings to the year 1945. So far, the topic proposed has not been studied in a systematic, thorough and comprehensive manner; therefore, it made a justified choice for a doctoral research subject.

The research has been conducted with the use of genetic method, as well as comparative analysis, and indirect establishment of facts. Definite indicating of a precise moment in time when pharmacy in Stargard came to existence proved to be impossible. The choice of 1945 as the final point for the study's timeframe reflects the general political, social and economic situation in the region, which resulted in the ultimate collapse of Stargard's pre-1945 lifeline in all its aspects, including pharmacy.

Stargard's pharmacy has been explored against the city's socio-economic condition in successive periods of its existence, from the city's foundation (1243 or 1253) to the year 1945. Elements comprising the "Hanseatic" character of Stargard's pharmacy within the Duchy of Pomerania (up till 1653) are discussed. The study of Brandenburg-Prussian period in the history of Stargard's pharmacy covers the years 1653-1945.

The dissertation explores archival documents preserved in the state archives of Szczecin, Stralsund, and Greifswald. Other sources, e.g. pestilence orders, pharmacopoeias, address books, were also used. The Annals of the Archeologic and Historical Museum of Stargard, as well as numerous pharmaceutical and historical journals, dictionaries, lexicons, and reviews proved useful as auxiliary sources of reference and information.

Careful study of the aforementioned source materials allows to conclude that Stargard's pharmacy exhibited a number of features found in other cities belonging to the Hanseatic League, particularly in referral to the city council's efforts to monopolize local pharmaceutical market. The right to veto, granted to Stargard's

Ratsapothke in the Hanseatic period, was entertained by its consecutive owners up till the end of the nineteenth century. David Herlitz (Herlicius, 1557-1636), Stargard's municipal medical officer (Stadtphysicus), played an important role in the shaping of legal and organizational framework for Stargard's pharmacy. As a physician, he was instrumental in establishing the city's prevention policy against plague; he also contributed to the organization of local healthcare for pregnant women, children, and the poor. Forty drug recipes authored by Herlicius are analyzed in the dissertation; their striking similarities to the recipes by Nicolaus Copernicus (1473-1543) have been highlighted.

Evaluation of the Brandenburg-Prussian period of Stargard's history showed that legal regulations enforced by the state and provincial governments to regulate and standardize the work of pharmacies contributed to the growing wealth and prestige of Stargard's apothecaries, especially the two families who consecutively run the Ratsapothke. Prescriptions by Dr. Krueger, filled in 1669 in two different pharmacies in Stargard, contained chymica; however, this does not allow much insight into the local reception of Paracelsianism. Some light on the scientific atmosphere in the nineteenth-century pharmacies is shed by the career of C. F. Wilhelmy, and the publications by M. (J.) Zippel. Stargard's pharmacists took active part in fight against epidemic diseases. During an epidemic outbreak in 1710, a singular case was recorded, in which a pharmacist violated the rule against dispensing a very strong medication without doctor's order; it could be interpreted as a sign of either the pharmacist's greed, or his desperate desire to help a person affected.

Detailed exploration of sources available allowed to examine the phenomenon of peregrinations undertaken by apothecary apprentices – three such cases have been found in the documents dating from the sixteenth to the eighteenth centuries. This aspect of apothecaries' professional development had been usually documented only scarcely, if not omitted altogether.

Some of Stargard's apothecaries achieved very high positions in the city's hierarchy. In 1724, D. Blindow became the mayor, and in 1835, C. F. Wilhelmy, a respected philanthropist and benefactor, was elected for the post of the so-called first arbitrator. In 1487, H. Sydow founded a part of altar for Saint Mary's Church, and in 1696, another pharmacist, M. Magnitzky had a candle holder made for the same church.

Pharmacies and apothecaries of Stargard shared its changing fates. A few times, the pharmacies were destroyed in fires ravaging the city; sometimes, children of pharmacists died in epidemics. In the times of prosperity, both the economic condition of the pharmacies and the wealth of their owners grew, which was usually followed by the increasing social prestige. In these fortunate times, Stargard's apothecaries contributed to the economic growth of their city, engaging in social, foundational, and philanthropic activities.

Aneksy

Aneks 1. Zestawienie aptekarzy stargardzkich (do 1945 roku)

Aptekarze wobec których nie ustalono przynależnej apteki

Jacobus, <i>apothecarius</i>	1464
Hans Sydow (aptekarz miejski)	1487
Cyriacus Schnauss	1526
Ambrosius Scala (fizyk miejski)	~1542– ~1546
Daniel Schiltberger	1565
Eberhard Vogelsang	ok. 1567- ³⁹⁰

³⁹⁰ www.ahnenforschung.net, data dostępu 29. 12. 2014 r. o 15:35

Georg Brunner (†27.04.1602)	~1602
Joshua Fester (Vester; Silvester)	~1652– ~1660
Samuell Heyder (Heider)	1659 – 1675
Konstantin Keyser	1677
Fuchs	~1696
Christian Martini (materialista vel aptekarz)	~1696
Samuel Friedrich Wilms (†16.01.1871)	~1831
Han	~1836
August Jahrmark (materialista, drogista, aptekarz)	~1864– ~1878?

Apteka Radziecka „Pod Lwem”

Caspar Zirkwitz	1636 ³⁹¹ - 1641
Gerdruth Zirkwitz (właścicielka)	1641–1668
Georg Vogler (zarządca)	1641–1668
Georg Vogler (właściciel)	1668–1679
Johann Christian Zurius	1679–1695
Martin Rahn (lekarz?)	1695–1705
David Blindow (†25.08.1725)	1705– ~1723
Tobias Gotzsch	~1723– ~1780
Johann Friedrich (zarządca)	?
Johann Carl Friedrich Gotzsch (Gotsch)	~1786–1809
Carl Friedrich Wilhelmy	1809–1839
Ludwig Ferdinand (Friedrich) Wilhelmy	1839–1843
Eduard Gustav Koerner	1843–1857
Leo Georg Hoffacker	1857–1865
Adolf Oskar Lessel(s)	1865–1870
Georg Wilhem Bothe (Rothe)	1870–1873
Karl (Carl) Ferdinand Wolff	1873–1891
Kasimir (Carl) Krawczynski	1891–1898
Paul Koester (†30.01.1926)	1898–1926
Werkenthin (Weskenthin) (aptekarz)	~1911– ~1917
Anna Koester, z domu Schwarz (właścicielka)	1926–1939
Wilhelm Haars (dzierzawca)	1926–1939
Wilhelm Haars (właściciel) (†1.03.1969)	1939–1945

³⁹¹ C. Schmidt: Nebilen und Kirchen (Marien Kirche) Provisoren: aus Gilden und Gewerben [w:] Geschichte..., 1878 s. 123.

Heintner (aptekarz)	~1945
Apteka (Dworska) „Pod Złotym Orłem”	
Johann Müller (aptekarz nadworny)	~1660– ~1696
Johann Friedrich Müller (czy Leibmedicus=lekarz przyboczny?)	~1710– ~1726
Friedrich Kieselbach	~1720– ~1710
Christoph Wecker	~1760
August Heinrich Fischer (Fisher)	~1780– ~1811
Meissner (prowizor)	1805
Flessing	~1832
Mehls	~1860
Julius Theodor Düsing	~1863– ~1876
Carl Krüger (aptekarz)	~1872– ~1878
Paul Gehrke	~1892– ~1893
Johannes Piper	~1903– ~1915
Paul Fromm (aptekarz)	~1911
Robert Radtke	~1915– ~1925
Max Ulbrich	~1915– ~1937
Fritz Radtke (właściciel)	~1937
Apteka „Pod Łabędziem“ (od 1892)	
Franz von Mühlbach	26. 07.1892
Alfred Sieburth	~1911
Leo Härms	~1913– ~1917
wdowa Härms	~1925– ~1926
Dr filozofii Klaus Martens (zarządca)	~1925– ~1926
Kurt Hornemann	~1928– ~1937
Apteka „Pod Złotą Gwiazdą“	
Peter Barths	1627
Melchior Magnitzky	1677– 1701
Georg Carl Rechenberg	~1710– ~1723
Samuel Simon Jüterbock	~1730– ~1740
Christoph Friedrich Jüterbock	~1760– ~1786
Friedrich Falkenberg	~1780–1826
Heinrich Eduard Falkenberg	1826 – ~1833
Pietsch	~1833
..... Zippel	1856, 1861
Moritz Zippel (ur. 1808)	~1872

Julius Zippel	~1872
Johannes (Johann) Zippel	~1874– ~1893
Gustav Bauer (farmaceuta)	~1878
Hermann Schleif	~1900
Eduard Kayser	~1911– ~1917
Marta Kayser (właścicielka)	~1925– ~1937
Max Werner (dzierżawca)	~1925– ~1937
młody farmaceuta - vide list	???
Therese Werner, z domu Jörs (dzierżawca)	~1937
Walter Gutsmuths (dzierżawca)	~1937-1945

Aneks 2. Recepty dr D. Kruegera z 1669 roku.

Ryc. 1

~~4~~
w
rad. polypod. $\frac{z\beta}{\beta}$
cichor. $\frac{z\beta}{\beta}$
foenic
rife
aparag. \dot{a} . $\frac{z\dot{\beta}}{\beta}$
herb. absinth. $\frac{z\beta}{\beta}$
cent. min. $\frac{z\beta}{\beta}$
betm. $\frac{z\beta}{\beta}$
cuscut. $\frac{z\beta}{\beta}$
aprimon. $\frac{z\beta}{\beta}$
ceterach. $\frac{z\beta}{\beta}$
 \dot{a} . p. ij.
adiant. utriusq. $\frac{z\beta}{\beta}$
sol. sem. \dot{a} . p. ij. $\frac{z\beta}{\beta}$
agaric. rec. trosc. $\frac{z\beta}{\beta}$
habato. $\frac{z\beta}{\beta}$
turb. alb. \dot{a} . $\frac{z\beta}{\beta}$
cristal. $\frac{z\beta}{\beta}$
sem. annif. $\frac{z\beta}{\beta}$
calamp. \dot{a} . $\frac{z\beta}{\beta}$
inid. $\frac{z\beta}{\beta}$
char. \dot{a} . $\frac{z\beta}{\beta}$
Rincin. $\frac{z\beta}{\beta}$
Nodal $\frac{z\beta}{\beta}$
R. f. $\frac{z\beta}{\beta}$
R. obby $\frac{z\beta}{\beta}$
R. actob. $\frac{z\beta}{\beta}$

№. 33. ~~4~~
~~a~~
 A cichor. i
 rub. Ida. a. zv.
 cerasor. nigr. zv.
 Symp. acetos. citr.
 zv.
 succ. citr. zv.
 M. F. Juleb.
 8. Ruffendor
 Juleb
 für H. Bott/falken
 Ao. 1774 25. septemb.

~~4~~
w
R amygd. d.
excortic.
℥j
sem 4 figis maj.
a. ℥ijj
F. cum ◊. card. olei
centaur
minor.
ā 16/3
℥j
Emulsio
adulcoratis sachar
albij. ℥ijβ
add. Q pp. ℥ij
Q s. Mandel
milk.
für Le Brot/gallem.
No. 169 G 13 oct 1722

A rob. junip.
 3ijß
 r cochlear.
 3vj
 Effent. fimar.
 absinth.
 Card. ben. 3. d. 3vj
 8 Mixtura 3ij
 Scorbutico = Hypo-
 chondriaca
~~*A* Elyx ppriat 3ij~~
 Elyxgr.
 für 1/2 Bott/galder
 Ho. vby 26 septemb

~~At~~
w

At
cotiv. c.c. vj
ē typh. c.c. vj
cinam. ā. ℥j
borrag. |
Cinglof.
acetof. ā. ℥β

Syrup. lot. citr.

℥j.

M. d. s.

Jo. J. J. J. J.
Crafter

Per h. Bruttifalder
No. 67 d. 6 Novembe

4
no

R. citr. c. v. fl.
 lib. conuall. c. v. fl.
 cinam.
 e typh. ceru. c. v.
 a. 3ß
 rofar
 Corrag. a. 3ß
 confect. alchem. fl.
 Symp. fl. timo. 3ß
 tot. citr.
 acetosell. a. 3ß
 N. S. furtz på ordnrafter -
 R. h. ae. Grotthgale
 Kö. by d. 2. November

A. O. Fr. Si
 A. Fr. Si
 fol. ten. f. Si
 infund. uol. it s. comu.
 utat. re. Siij
 J. S. minus wafes.
 re. Ol. Scarp. Si
 J. S. fupropis uol. Siim fquimoy
 fürbe. Brattfialden
 do. 16dy 9 29. octabr.

~~_____~~
~~_____~~
 R crystal. ♀. zij.
 Co. 8. Digestio pulv. r.
 R fol. sem. ~~off.~~ zij.
 R ♀. gr. xv.
 R ♀. gr. xv.
 infund. spirit. p. roat.
 mane deut. 8.
 As. sbb. y
 29 20 ~~_____~~ ~~_____~~
 R für se ~~_____~~

~~4~~
 A fontan. q. s.
 0 1. 3^B
 2 1/2 gr. xv.
 infund. p. noct. sol. sem. ss. 3j.
 colat. A. zijj.
 d. 8. Mirrambraud
 p. H. Kotschalke
 Av. abby 24 November

~~4~~
w
A n d zj.
o d Spiritus.

fol. sem. ff. ziff.
Pis de. (Brottsjaker)
Ho. ~~ab~~ abg
den 6 November

~~10~~
 A 0 7. 3ß
 r 4 . j. xv.

Ac. 1664 V fontan. 9ß.
 ar 30 gete
 uf und fol. fenn.

1 Nevenle. Dilo. ~~3ij~~ 3ij
 colat. A 3ij.

8.

Misantouch.

Ruz. de. Batt. Galiboy.

~~4~~
w

℞ ʒ. ʒ. ʒ. ʒ. ʒ. ʒ.

℞ ʒ. ʒ.

∇ cent. min
card. ven.

a. ʒ. ʒ.

ʒ. ʒ. Mastix Gum p. ʒ.

℞ Theriac. ʒ. ʒ.

rob. junip. ʒ. ʒ.

m. ʒ. ʒ.

Magen Lathyrus.

℞ gentian ʒ. ʒ.

℞ divid. in 6 part. aeq.

ʒ. ʒ. Sassafras pulv.

℞ chamade. ʒ. ʒ. divid.

in 6 part. aeq.

ʒ. ʒ. Sassafras pulv.

Lin. de Bott/falder

Ro. 1689 21. octobr.

**Aneks 3. Zestawienie cen sprzedażnych aptek radzieckich: stargardzkiej
i koszalińskiej.**

A. Stargard:

1705: 400 talarów

1718: 2550 talarów

1843: 50 000 talarów

1857: 68 000 talarów

1865: 74 000 talarów

1870: 82 000 talarów

1874: 62 000 talarów

B. Koszalin:

1729: 1200 talarów

1820: 19 560 talarów

1824: 11 800 talarów

1853: 38 000 talarów

1887: 132 000 marek

1906: 210 000 marek